नेवाः जाति अन्तर्गतको जुगि जात समुदायमा आवासको समस्या : एक विस्तृत श्वेतपत्र ।

• तःधीमैं जुगिनी — रुक्शना कपाली ।
ने.सं. ११४३ यंला २३ गते ।

पृष्ठभूमी

म रुक्शना कपाली **नेवाः जाति** भित्र रहेका विभिन्न जात समुदाय मध्ये **जुगि जात**को व्यक्ति हुँ । मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट भाषाविज्ञान विषयमा स्नातक गरेको छु । त्यसै गरी हाल पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयमा कानून संकायमा स्नातक पढ्दै छु । म नेपाल भाषा आन्दोलन तथा भाषिक न्यायको क्षेत्रमा पनि सक्रिय छु ।

म आफूलाई चिनाउन **तःधीमैं जुगिनी** उपनामको पनि प्रयोग गर्छु । नेपाल भाषामा ***"तःधी"*** को अर्थ ***"अग्लो"*** वा ***"जेठो"*** भन्ने लाग्दछ । हाम्रो समाजमा जुगि जातको हिस्सा हुनुलाई आत्मग्लानीको विषयका रूपमा लिइन्छ, आफूले लाज गर्नुपर्ने विषयमा लिइन्छ । आफ्नो जातको नाम जुगि भन्ने पनि उच्चारण गर्न हिच्किचाउँछन्, डराउँछन् । सकेसम्म आफ्नो जात लुकाउनु पर्छ, आफू जुगि जातको हो भन्ने हरसम्भव कसैलाई जानकारी नहोस् भन्नलाई अनेकौं उपायहरू खोज्दै बस्ने वातावरणमा म हुर्कें । त्यसैले यस समाजबाट हामीलाई भिराइदिएको कथित *"अछुत"* तथा *"कुजात"* को लाञ्छनालाई पञ्छाउँदै आफ्नो जातिय पहिचानमा गौरव मान्ने सन्देश सहित मैले **तःधीमैं जुगिनी** उपनाम प्रयोग गर्न सुरु गरेको हुँ ।

मैले यसरी आफ्नो जातलाई जोडेर उपनाम प्रयोग गर्छु भन्ने निर्णय गरेको धेरै भएको छैन । नेपाल संवत् ११४३ साल यता ललितपुर महानगरपालिकाले हाम्रो परिवार विरुद्ध अन्यायपूर्ण निर्णय गरेको थियो । हाम्रो परिवार लिखितम् ४ पुस्ता देखि बसोबास रहेको **सतःछेँ (सत्तलघर)** बाट हामीलाई उठीबास लगाउनका लागि महानगरपालिकाले कदम चाल्यो । त्यसपछी हाम्रो परिवार पनि कानूनी उपचारमा उत्रियौं । यही सिलसिलमा मैले नेपाल संवत् ११४३ सिला महिना देखि यो विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न थालेको हुँ । त्यही बेला देखि क्रमशः गरिरहेको अध्ययन प्रतिफल यो श्वेतपत्र तयार भएको हो ।

लिच्छवीकालीन समय देखि **नेपाल मन्दल** तथा **नेपाः (नेपाल) उपत्यका**मा **जुगि जात**को अस्तित्व देखिन्छ । हामी यही ऐतिहासिक कालखण्ड देखि आफ्नो **सतःछेँ (सत्तल घर)** को वास रहेको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दस्तावेज एवं अभ्यासले पुष्टी गरेको छ । तर अहिलेको

कालखण्डमा यस्ता **सतःछेँ**लाई राज्यले **पाटीपौवा**को रूपमा गणना गरी हाम्रो वासस्थानलाई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याउने कार्य भइरहेको छ ।

तसर्थ अहिले हामी **थाय्वाय्या ल्वापु (थाय्बाय्या ल्वापु)** अर्थात् **ठाउँ-बासको लडाइँ** नामक अभियान चलाइरहेका छौँ । राज्यको बेवास्ताका कारण हाम्रो जात समुदायको बसोबास तथा आवासको हक सुनिश्चित गर्न हामी यो लडाइँमा होमिन बाध्य भएका छौँ ।

नेवाः जातिको परिचय

नेपालका सय भन्दा बढी जातजातिमा **नेवाः जाति** एक आदिवासी जाति हो । **आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८** को अनुसूची बुँदा २७ मा यस जातिलाई **"नेवार"** भनि सूचिकृत गरिएको छ ।[१]

यस जातिले आफूलाई **"नव्वा४ (नेवाः)"** भनि चिनाउने गरेको छ । **"नव्वा४ (नेवाः)"** शब्द यस जातिको **आत्मनाम (Endonym)** हो । **"आत्मनाम"** भन्नाले **"आफ्नो नाम"** हो । कुनै समुदाय, भाषा तथा स्थानलाई सोही समुदायका मानिसहरूले चिन्ने नामलाई **आत्मनाम** भनिन्छ ।[२]

"नव्वा४ (नेवाः)" शब्दको मूल शब्द **"नव्वाल (नेवाल)"** हो ।[३] नेपाल भाषामा "ल (ल)" व्यञ्जन ध्वनि "ञ् (अ)" स्वर ध्वनिमा परिवर्तन भई अगाडीको स्वर ध्वनिसँग सन्धी हुने भाषावैज्ञानिक प्रक्रिया छ । यसरी "ञ् (अ)" स्वर ध्वनिमा परिवर्तन भएपछी शब्दमा त्यस परिवर्तित ध्वनिको अगाडीको स्वर ध्वनि "ञ् (अ)" भएमा सन्धी भई "ञ्४ (अः)" तथा अगाडीको स्वर "ञा (आ)" भएमा सन्धी भई "ञा४ (आः)" दीर्घ स्वर वर्णको उत्पत्ति हुने गर्दछ ।[४]

खस / पर्वते भाषा (नेपाली भाषामा) विसर्ग चिह्न (ः) ले "ह" व्यञ्जन स्वरलाई जनाउँछ । जस्तैः- "अतः" भन्नाले "अतह्" हो ।[५] तर नेपाल भाषामा लिङ्गि (लिफुति), अर्थात् विसर्ग चिन्ह, ले दीर्घ स्वर वर्ण जनाउँछ । यसार्थ नेपाल भाषामा "ञ् (अ)" को दीर्घ "ञ्४ (अः)" तथा "ञा (आ)" को दीर्घ "ञा४ (आः)" हुन्छ ।

---

[1] आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ।

[2] endonym, n.: "A name for something, esp. a place, a group of people, or a language, that is used internally in that place, or by that people or language community...", Oxford English Dictionary, https://public.oed.com/updates/new-words-list-march-2021/.

[3] नेपाल र नेवाल मूलतः ऋग्वैदिक शब्द, शिवराज शर्मा, वि.सं. २०५४ ।

[4] नयालतासा छसःज्याना ताय (नेपालभासा छसःज्याना भाय्), विष्णु चित्रकार, नेवाः सिक्षा गुथि, ने.सं. ११३७ ।

[5] A Grammar of Contemporary Nepali, बलराम अधिकारी, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, सन् २०१६ ।

यसरी विभिन्न शब्दहरूमा "ल (ल)" वर्णको ध्वनि परिवर्तनले "ऋ (अः)" र "ऋा (आः)" युक्त ध्वनि उत्पन्न हुँदछ ।[६] उदाहरणका लागि :-

- पसल – पसः (पसल — पसः) अर्थात् पसल,
- झ्याल – झ्याः (झ्याल — झ्याः) अर्थात् झ्याल,
- खाल – खाः (खाल — खाः) अर्थात् शीशा,
- गाल – गाः (गाल — गाः) अर्थात् खाल्डो,
- घाल – घाः (घाल — घाः) अर्थात् घाउ, इत्यादी ।

यही ध्वनि परिवर्तनको प्रक्रियामा **"नेवाल (नेवाल)"** मूल शब्दबाट **"नेवाः (नेवाः)"** शब्द बनेको हो ।

कानूनी दस्तावेजमा यस जातिलाई **"नेवार"** भनि सम्बोधन गरिएतापनि **"नेवार"** शब्द एक **परनाम (Exonym)** हो । **"परनाम"** भन्नाले **"अरूले दिएको नाम"** हो । कुनै समुदाय, भाषा तथा स्थानलाई अन्य समुदायका मानिसहरूले चिन्ने नामलाई **परनाम** भनिन्छ ।[७]

खस-आर्य समुदायबाट यस जातिले नेवार नाम पाएको हो । नेपाल भाषामा अरू भाषाबाट "र (र)" वर्ण भएका शब्दहरू प्रवेश हुँदा "ल (ल)" मा परिवर्तन हुन्छ । जस्तैः-

- संस्कृत "राज्ञी (राज्ञी)" - नेपाल भाषामा "लानि (लानि)",
- संस्कृत "राक्षस (राक्षस)" - नेपाल भाषामा "लाखय् (लाखय्)",
- संस्कृत "राजकुल (राजकुल)" - नेपाल भाषामा "लाय्कू (लाय्कू)", इत्यादी ।[८]

खस / पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा थुप्रै नेपाल भाषाका आगन्तुक शब्दहरू छन् जसमा "ल-र परस्परता" देखिन्छ । जस्तै :-

- नेपाल भाषाको मूलरूपमा "तकसाल (तकसाल)" तथा समसामायिक रूपमा "तकसाः (तकसाः)" भन्ने शब्द खस / पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा आगमन हुँदा "टक्सार" भएको छ ।
- नेपाल भाषाको मूलरूपमा "पलखाल (पलखाल)" तथा समसामायिक रूपमा "पःखाः (पःखाः)" भन्ने शब्द खस / पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा आगमन हुँदा "परखाल" भएको छ ।

---

[6] ऐ.ऐ. (४) ।

[7] exonym, n.: "A name for something, esp. a place, a group of people, or a language, that is only used outside of that place, group, or language community; such as...", Oxford English Dictionary, https://public.oed.com/updates/new-words-list-march-2021/.

[8] ऐ.ऐ. (४) ।

यसरी नेपाल भाषाको **"नेवाल (नेवाल)"** शब्द खस / पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा प्रवेश हुँदा **"नेवार"** भएको भाषावैज्ञानिक आधारले बुझ्न सकिन्छ ।[९]

त्यसै गरी तामाङ भाषामा यस जातिलाई **"ཝ་ཛེ (बाइ)"**[१०], तिब्बती भाषामा **"ཕལ་པོ (बाल्पो)"**[११], आठपहरिया भाषामा **"साकि उलुवाट्"** वा **"सिम्कालेम्"**[१२], दुमी भाषामा **"गुजीक्पा"**[१३], खालिङ भाषामा **"जक्पा"**[१४], स्युबा भाषामा **"पाःल्बु"**[१५], याक्खा भाषामा **"खिक्चोक्पा"**[१६], इत्यादि विभिन्न परनामहरू छन् ।

सन् १९९६ को **भाषिक अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी सम्मेलन**द्वारा अनुमोदन गरिएको **भाषिक अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र**को धारा ३३ ले कुनै समुदाय वा जातिका लागि सो समुदायले आफूलाई पहिचान गर्ने नामबाट चिनिन पाउनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई अनुमोदन गरेको छ ।[१७]

नेवाः जातिको उत्पत्ति भूमीलाई **नयाल मन्डल (नयाः मन्डः) / नेपाल मन्दल (नेपाः मन्दः)** वा **नयाल मधुल / नेपाल मण्डल** भन्ने गरिएको छ । यो एउटा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक भूखण्ड हो जुन हालको बागमती प्रदेशको मध्यमा अवस्थित छ । **नेपाल मन्दल**को सीमा इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा केही परिवर्तन परिमार्जन हुँदै गरेको देखिन्छ । तथापि ऐतिहासिक **नेवाः थातथलो**लाई **नेपाल मन्दल** भनिएको भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।[१८] यसलाई **नेवाः राज्य** पनि भन्ने गरेको पाइन्छ ।

नेपाल मन्दलको पनि केन्द्रका रूपमा **नेपाल उपत्यका (नेपाः उपत्यका)** रहेको पाइन्छ । यसलाई अहिले **काठमाडौं उपत्यका** पनि भन्न थालिएको छ । तथापि हामी यसलाई **अपनामांकन (misnomer)** का रूपमा लिन्छौं । उपत्यकामा भएका तीन प्रमुख राज्य मध्ये एक राज्यबाट

---

[9] नेपालभाषा लेखन सहयोगी, रुक्शना कपाली, ने.सं. ११४१ ।

[10] ཕ་ཐུ་ ཏ་མང་ - ་རྒྱར་དེ་ - ་ཚང་ཐེ་ཏོ་ ཐོ་ཚེ་ལ་ ཆོག་དེབ་ (प्रग्या तामाङ-ज्यार्दी-आङग्रेजी ग्योईला छीगदेब), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०७४ ।

[11] ऐ.ऐ. (९) ।

[12] आठपहरिया-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/athpahariya/ ।

[13] दुमी-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/dumi/ ।

[14] खालिङ-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/khaling/ ।

[15] स्युबा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/syuba/ ।

[16] याक्खा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/yakkha/ ।

[17] Universal Declaration of Linguistic Rights, World Conference on Linguistic Rights, Article 33: *All language communities have the right to refer to themselves by the name used in their own language. Any translation into other languages must avoid ambiguous or pejorative denominations.*
https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000104267

[18] नेपालमण्डल, काशीनाथ तमोट, नेपालमण्डल अनुसन्धान गुथि, ने.सं. ११२६ ।

पूरै उपत्यकाको नाम कहिल्यै रहेको थिएन । नेपाल भाषामा नेपाः उपत्यकालाई "**नयाः गाः (नेपाः गाः)**", मूलरूपः "**नयाल गाल (नेपाल गाल)**", भनिन्छ । यो प्रचलन अझै निरन्तर कायम नै छ । **यँ (यें)** अर्थात् कान्तिपुर, **यल (यल)** अर्थात् ललितपुर तथा **ख्वप (ख्वप)** अर्थात् भक्तपुर तीन शहरलाई नेपाल भाषामा "**स्वनिगः (स्वनिगः)**" पनि भनिन्छ ।[१९] केही दशक अगाडी मात्र र अहिले पनि ज्येष्ठ नागरिकहरूमा "काठमाडौं उपत्यका जाने"लाई "**नेपाल जाने**" भन्ने प्रचलन देखिन्छ । तसर्थ **नेपाः उपत्यका**लाई **काठमाडौं उपत्यका** भन्न ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणले अनुचित छ ।

यस नेपाल मन्दलमा सर्वप्रथमतः आफ्नो राष्ट्रियता स्थापित गरेको हुनाले नेवाः जातिलाई नेपाल मन्दलको **प्रथम राष्ट्र (First Nation)** पनि भनिन्छ ।

नेपाल मन्दलमा बोलिने भाषा भएकाले यस जातिको मातृभाषालाई "**नेपाल भाषा**" भनिन्छ । नेपाल भाषामै नेपाल भाषालाई **नयाल तास (नेपाल भास)** वा **नयाः ताय् (नेपाः भाय्)** भनिन्छ । त्यसै गरी **नवाल तास (नेवाल भास)** वा **नवाः ताय् (नेवाः भाय्)** पनि भन्ने गरिन्छ ।[२०] नेपाल संवत् १११५, वि.सं. २०५२ सालमा मन्त्रीपरिषद्को बैठकले पनि यस भाषालाई "**नेपाल भाषा**" भनि सम्बोधन गर्नुपर्ने निर्णय गरेका थिए ।[२१]

त्यसै गरी नेपाल भाषाको प्रमुख लिपिलाई **नयाल लिपि (नेपाल लिपि)** भनिन्छ ।[२२] त्यस बाहेक **नञ्जना (रञ्जना)** लिपि, **गुञिम्वः (भुजिम्वः)** लिपि, **पाचुम्वः (पाचुम्वः)** लिपि, **हिंम्वः (हिंम्वः)** लिपि, **क्वँय्म्वः (क्वँय्म्वः)** लिपि, **कुंम्वः (कुंम्वः)** लिपि, **लितुम्वः (लितुम्वः)** लिपि तथा **ग्वलम्वः (ग्वलम्वः)** लिपि गरी ९ वटा मौलिक लिपि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।[२३]

नेवाः जाति भित्रका जातजाति

नेपालमा रहेका विभिन्न जातजातिहरू मध्ये नेवाः जातिको संघटन केही पृथक रहेको पाइन्छ । नेवाः जाति कुनै एकास्वरूपको homogenous समूह होइन । नेवाः एक बहुलतामा आधारित जाति हो ।

---

[19] Online Nepalbhasa Dictionary, https://www.nepalbhasa.org/ ।

[20] नयाल खँम्वःया ब्युत्पत्ति (नेपाल खँग्वःया व्युत्पत्ति), डा. कमल प्रकाश मल्ल, नेपालभाषा पत्रिका, ने.सं. ११०० ।

[21] वि.सं. २०५२/५/२२ गते श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको पत्र संख्या ३५६/०५२ रहेको पत्र ।

[22] नयाल लिपि (नेपाल लिपि), नेपाल लिपि गुथि, नेसं ११३७ ।

[23] नयाल लिपि संग्रह (नेपाल लिपि संग्रह), हेमराज शाक्यवंश, ने.सं. १११३ ।

मल्लकालीन समय सम्म नेवाः जनसंख्याको आफ्नै छुट्टै देश थियो । त्यसलाई **नेपाल मन्दल** भनिन्थ्यो । यसलाई **नेवाः राज्य** पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । **नेपाल मन्दल**मा थुप्रै राज्य तथा उप-राज्य थिए ।

इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न स्थानहरूबाट विभिन्न पृष्ठभूमीका मानिसहरू **नेपाल मन्दल** आए । कालान्तरमा उनीहरू अन्तरघुलन भए । यही विविध पृष्ठभूमीको **अन्तरघुलनमा एक संयुक्त समाज**को निर्माण भयो । त्यही समाज **नेवाः समाज** हो ।

नेपाल उपत्यकाको विभिन्न कालखण्ड हेर्दा **सापू (सापू)** अर्थात् गोपाल कालखण्ड, **म्येयूपू (म्येयूपू)** अर्थात् महिषपाल कालखण्ड, **किलाँगि (किलाँति)** अर्थात् किराती कालखण्ड, **दवजुजु (देबजुजु)** अर्थात् लिच्छवी कालखण्ड एवं **थकुंजुजु (थकुंजुजु)** अर्थात् मल्ल कालखण्ड सम्म विभिन्न स्थानहरूबाट नेपाल मन्दल आएर बसोबास गरेका समुदायहरू एउटा संयुक्त आबद्धतामा गठन भए । गोरखा राज्यले नेपाल मन्दलका विभिन्न राज्यलाई आफूमा गाभेपछी यो सिलसिलाको अन्त्य भएको मानिन्छ ।

त्यसैले नेवाः समाजको प्रकृति अरू आदिवासी जनजाती समाजको तुलनामा फरक रहेको तथ्य पुष्टी हुन्छ ।[२४]

नेवाः जाति भित्रका जात समुदायहरूलाई देहायका रूपमा सूचिकृत गर्न सकिन्छ ।[२५]

- उनाय् (उराय्)
- कुम्हाः (कुम्हाः)
- कुलु (कुलु)
- कौ (कौ)
- खुसः (खुसः)
- गथु (गथु)
- गुभाजु (गुभाजु)
- ग्वाः (ग्वाः)
- च्यामिखलः (च्यामिखलः)
- छिपा (छिपा)
- जुगि (जुगि)
- ज्यापु (ज्यापु)
- तेपे (तेपे)

[24] The Newars of Nepal, Gopal Singh Nepali, 1959.
[25] The Newars of Nepal, Gopal Singh Nepali, 1959, Page 257.

- दुँइ (दुँइ)
- द्वं (द्वं)
- ध्वब्या (ध्वब्या)
- नाय् (नाय्)
- नौ (नौ)
- पही / पहलि (पही / पहलि)
- पुं (पुं)
- पुलु (पुलु)
- प्वः (प्वः)
- बःमुं (बःमुं)
- बरेजु (बरेजु)
- बलामि (बलामि)
- भाः (भाः)
- मधिकःमि (मधिकःमि)
- मुस्मां (मुस्मां)
- ल्वहंकःमि (ल्वहंकःमि)
- साय्मि (साय्मि)
- सिँकःमि (सिँकःमि)
- स्यस्यः (स्यस्यः)
- हालाहुलु (हालाहुलु)

नेपाल संवत् ११३७ देखि नेपाल संवत् ११४१ (तदनुसार सन् २०१७ देखि २०२१) सम्म विजु कर्माचार्यद्वारा सामाजिक सञ्जालमा गरिएको एक सर्वेक्षण अनुसार नेवाः जातिमा **१०४८ (एक हजार अड्चालीस) थर**हरू सूचिकरण गरेका छन् ।[२६]

नेवाः जाति भित्रका जात समुदाय तथा यसमा जात व्यवस्था

जाति र जात एउटै भने होइन । यद्यपि नेवाः जाति भित्र **जाति** तथा **जात (caste)** मा overlapping अवधारणा रहेको पाइन्छ ।

[26] नेवाः थर, विजु कर्माचार्य, https://www.facebook.com/People.cadres/posts/pfbid02c25zt6hFZWVpYVV5na4mLbTLc6633u8i5raqEED6z2DQu36QMZrH6JTzHAEAWArrl ।

मुलुकी ऐन १९१० को जातिय वर्गिकरण अनुसार नेवाः जातिका जातजातिलाई यसरी जात व्यवस्थामा वर्गिकरण गरिएको पाइन्छ ।

तागाधारी : राजोपध्याय (देवभाजु), उच्च श्रेष्ठ समूह र जोशी नेवार । (हाम्रो चलनचल्तीको भाषामा यिनलाई बर्मु तथा स्यस्यः भनिन्छ।)

पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्न नपर्ने : खड्गी, कपाली, रजक, चर्मकार, मुस्लिम, कुलु । (हाम्रो चलनचल्तीको भाषामा यिनलाई क्रमशः नाय्, जुगि, ध्वब्या, द्वं, मुस्मां तथा कुलु भनिन्छ।)

पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्न पर्ने : च्यामे, पोडे । (हाम्रो चलनचल्तीको भाषामा यिनलाई प्वः तथा च्यामिखलः भनिन्छ।)

Ulrike Müller-Böker को **Spatial Organization of a Caste Society: The Example of the Newar in the Kathmandu Valley, Nepal** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपान (hierarchy) लाई यसरी दर्शाइएको छ । (तालिका २, पाना २६)

TABLE 2
Newar castes

Barmu/Brahmin[1]	Temple and family priests
Gubhaju/Bajracaraya[2]	Priests, gold and silversmiths
Bare/Shakya[2]	Temple priests, metal casters
Syasyah/Shrestha[1]	Trade and businessmen
1. Chathari	(e.g., Acaju-tantric priests, Amatya-ministers)
2. Pacthari	(e.g., Josi—astrologists, Malla-businessmen)
3. Tini	
Uray/Udas	Tradesmen, coppersmiths
Jyapu	Farmers
Kumah/Kumale	Potters
Gathu/Mali	Farmers, gardeners
Rajthal	Farmers, producers of brewer's yeast and rice flakes
Chipa/Ranjitkar	Dyers
Saymi/Manandhar	Oil pressers
Pu/Citrakar	Painters
Kau/Nakarmi	Blacksmiths
Nau/Napit	Barbers
Khusah/Khusal	Sedan bearers
Bhah	Funeral assistants
Dui	Porters, labourers
Balami	Farmers, traders of water buffalo
Nay/Kasai	Butchers
Jvagi/Kusle	Tailors, musicians
Dva	Drummers
Pvah/Pore	Basket weavers, fishermen, sweepers
Kulu	Drum makers, cobblers
Cyamkhalah/Cyame	Dung bearers, sweepers

Michael Allen को **Hierarchy and Complementarity in Newar Caste, Marriage and Labour Relations** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपानलाई यसरी दर्शाइएको छ । (तालिका १, पाना ९५)

AUGUST, 1987 MANKIND Vol.17 No.2

Table 1
A schematic outline of the Newar caste hierarchy

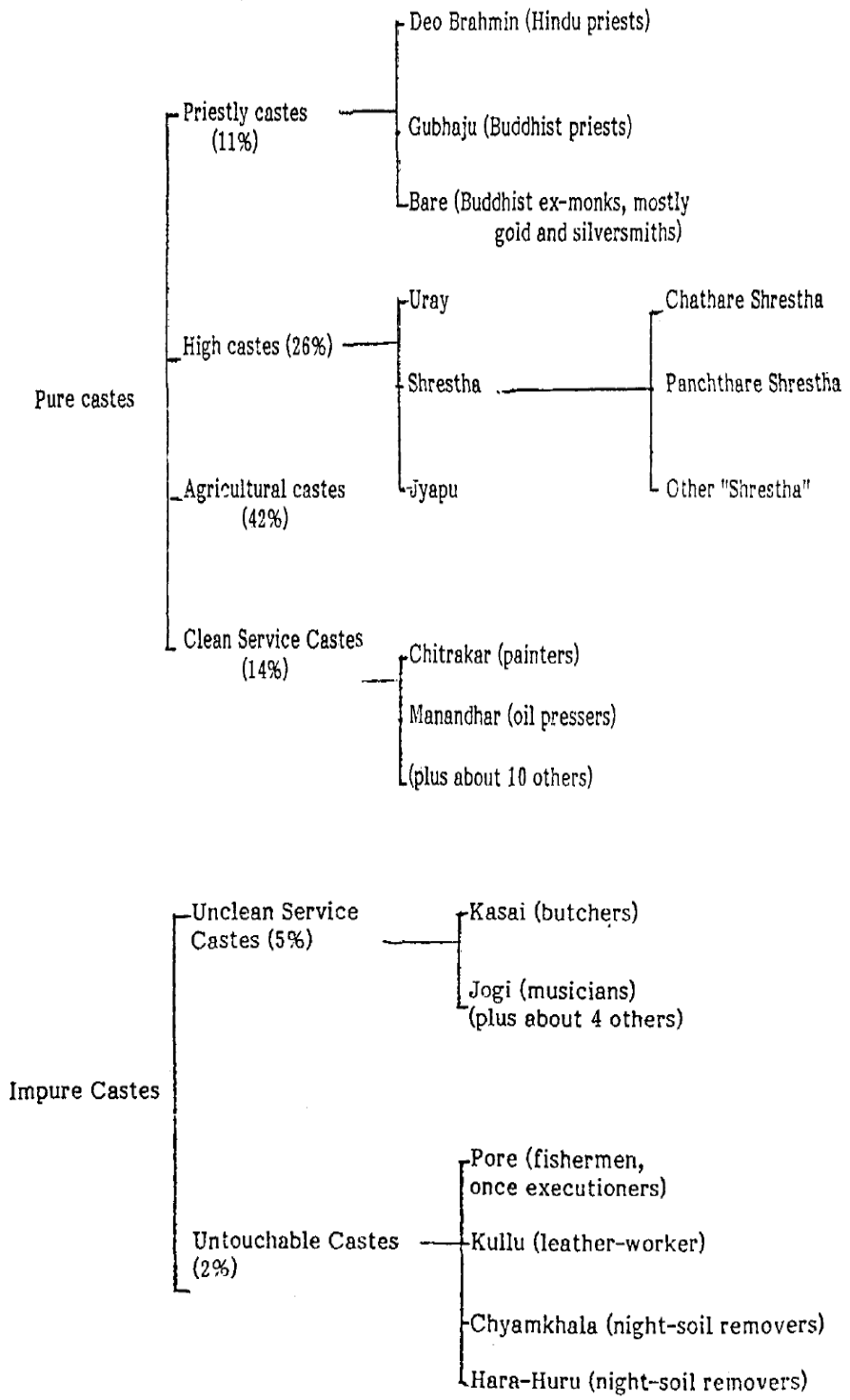

गोपाल सिंह नेपालीको **The Newars of Nepal** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपानलाई यसरी दर्शाइएको छ । (पाना २५७)

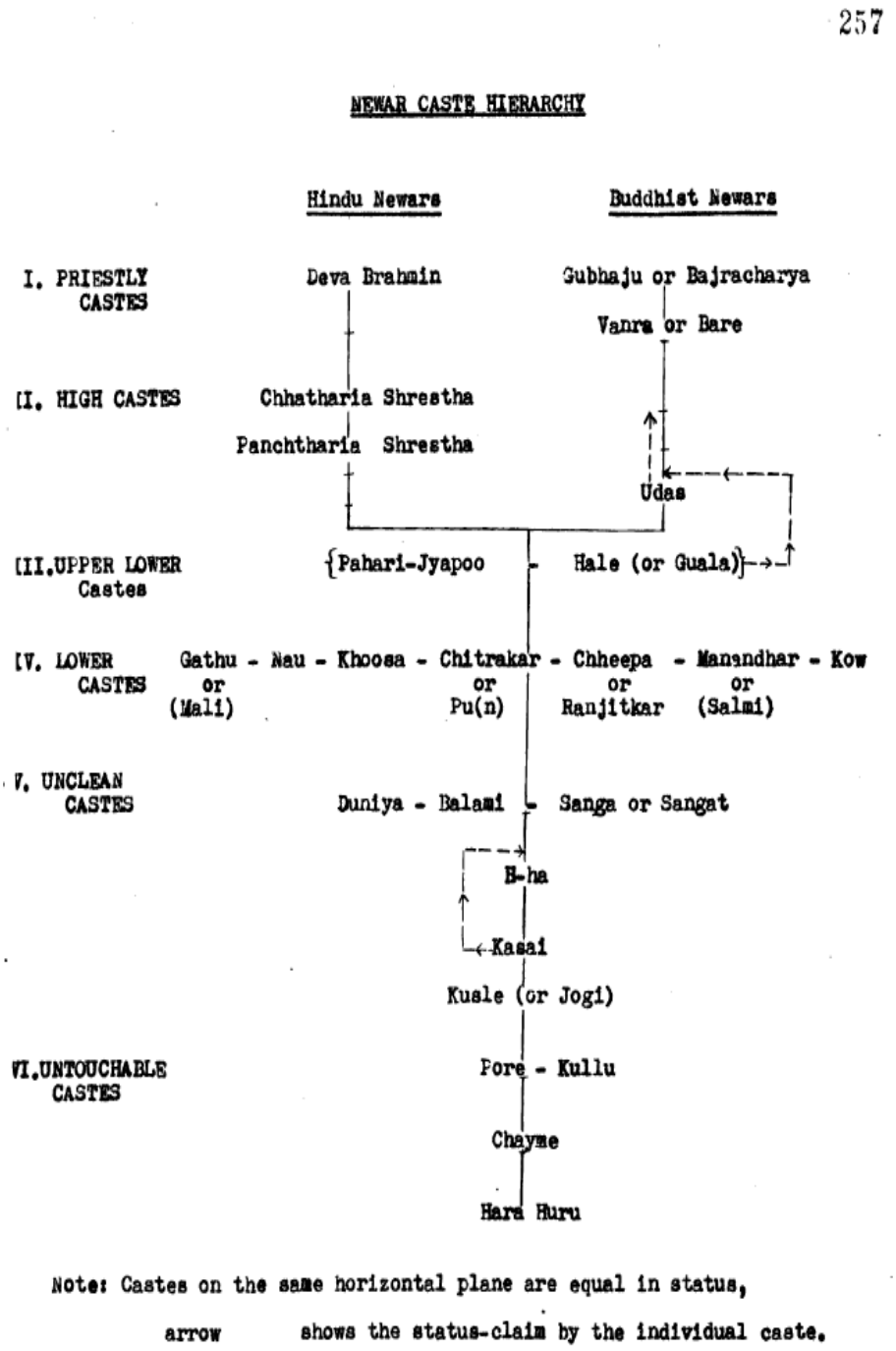

यी नेवाः जाति भित्रका जातिहरू हुन् किनभने यिनीहरूको उत्पत्तिको पृष्ठभूमी फरक फरक छन् । उदाहरणका लागि **बर्मु बाज्या (राजोपध्याय ब्राह्मण)** को उत्पत्ति दक्षिण-भारतीय ब्राह्मण उत्पत्तिको देखिन्छ भने **झा बाज्या (मैथिल ब्राह्मण)** को उत्पत्ति मिथिलाबाट भएको देखिन्छ ।

विभिन्न स्थानहरूबाट आएर संयुक्ततामा बाँधिएको समाज भएकाले नेवाः जाति भित्रका जातजातिहरूको उत्पत्ति (origin) पनि फरक-फरक छ ।

यी नेवाः जाति भित्रका जातिहरू हुन् किनभने यिनीहरूको रहनसहन, परम्परा, रीतिथिति, इत्यादीमा पनि फरकपना रहेको पाइन्छ । नेवाः जाति भित्र **ङ्गहि (इहि)**[२७] गर्ने जाति पनि छन्, नगर्ने जाति पनि छन् । **सिङ्गह्म उङ्गु (सिइम्ह उइगु)** अर्थात् मृत्यु हुँदा जलाएर दाहसंस्कार गर्ने पनि छन्, **सिङ्गह्म थूनगु (सिइम्ह थुनेगु)** अर्थात् मृत शरीरलाई धर्तीमा पुरेर अन्तिमसंस्कार गर्ने पनि छन् । राँगा-भैंसीको मासु खाने अथवा चल्नेहरू पनि छन् नखाने अथवा नचल्नेहरू पनि छन् । सुँगुरको मासु खाने अथवा चल्नेहरू पनि छन् नखाने अथवा नचल्नेहरू पनि छन् ।

यी नेवाः जाति भित्रका जातिहरू हुन् किनभने यिनीहरूको भाषाको बोलाईमा पनि फरकपना हुन्छ । एउटा **यलमि**[२८] **ज्यापु**ले बोल्ने नेपाल भाषा तथा एउटा **यलमि प्वः**ले बोल्ने नेपाल भाषामा बोलाईको भिन्नता हुन्छ । कतिपय अवस्थामा जाति अनुसार केही पृथक प्रकृतिको भाषा पनि बोलिन्छ । उदाहरणका लागि उत्तर मकवानपुरका **बलामि जाति**को भाषिका फरक देखिन्छ भने **ग्वाः** अथवा **गोपाली जाति**को भाषिका पनि फरक देखिन्छ । त्यसै गरी ललितपुरका **पही / पहलि** अथवा **पहरी जाति**को भाषिका पनि फरक देखिन्छ ।

प्रत्येक जातिको आ-आफ्नै **वाऊं (बाजं)** अर्थात् **बाजागाजा** हुन्छ । उदाहरणका लागि **जुगि जात**को **म्वहालि बाजं, नाय् जाति**को **नाय्खिं बाजं, ज्यापु जाति**को **धिमय् बाजं, बौद्धमार्गी जाति**हरूको **धाः बाजं**, इत्यादी ।

कतिपय जाति भित्र उप-जाति पनि छन् । जस्तैः- **स्यस्यः जाति** भित्र **ङ्गसि (ज्वसि)** अथवा जोशी, **कसाऊ (कसाजु)** अथवा कयास्थ, **आचाऊ (आचाजु)** अथवा कर्माचार्य, **महाऊ (महाजु)** अथवा अमात्य जस्ता उप-जाति छन् ।

मूलतः नेवाः जाति भनेको विभिन्न जातजातिहरूको संगम हो । तथापि यी जातजातिहरू **जात व्यवस्था (caste system)** मा पनि बाँधिएका छन् । यी जातिहरूलाई जात व्यवस्थाले **थलाः-क्वलाः (थलाः-क्वलाः)** अर्थात् **उच-नीच**को परिभाषामा वर्गिकरण गरिएको छ । अतः नेवाः समाजमा जाति तथा जातको overlapping मान्यता रहेको छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

---

[27] इहिलाई बेलविवाह पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । तर हामी यसलाई अपानुवाद (गलत अनुवाद) का रूपमा लिन्छौं । त्यसैले इहि नै भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

[28] यलमि भन्नाले यल अर्थात् पाटन बासिन्दा ।

यद्यपि पहाडी तथा मधेसी समाजमा जस्तै नेवाः समाजमा ब्राह्मण-क्षेत्री तथा दलित भनि वर्गिकरण गरिएको पाइँदैन वा यस्तो प्रकारको वर्गिकरण देखिँदैन । त्यसै गरी नेवाः जाति भित्रका कुनै जातिले आफूलाई दलित भनि पहिचान गर्ने गरेको देखिँदैन । विगतमा दलित वर्गिकरण अन्तर्गत राख्न खोज्दा तल पारिएका नेवाः जातजातिहरूबाट विरोध आपत्ती जनेको देखिन्छ । नेवाः समाजको जात व्यवस्थामा विभेद तथा उच-नीचको भेद भएतापनि यसको पृथकताका कारणले दलितको वर्गिकरण नपाइएको हो । नेवाः समाजको जात व्यवस्था step-wise hiearchy मा रहेको छ । एउटा तहले त्यस भन्दा तल्लो तहमा पारिएका जातहरू प्रति जातिय विभेद तथा छुवाछुत गर्ने भएकाले पहाडी तथा मधेसी समुदायमा जस्तै निश्चित जातहरूलाई दलितका रूपमा वर्गिकरण गर्न नमिल्ने देखिन्छ । यसका साथै हाम्रो समुदायमा दलित वर्गमा पहिचान गर्ने एवं दलित शब्दको अपनत्व पनि देखिँदैन । दलित शब्द हाम्रो भाषामा पनि छैन । तसर्थ नेवाः समाजमा दलित शब्दको प्रयोग असान्दर्भिक रहन्छ ।

नेवाः समाजमा जात व्यवस्था तथा वर्गिकरण सर्वप्रथमतः जयस्थिति मल्लले **नेपाल संवत् ५००** सालमा नारदस्मृतिलाई नेपाल भाषामा उतार गरी लागू गरेको **थिति**बाट सुरुवात भएको बुझिन्छ । त्यसै गरी नेपाल मन्दलका विभिन्न राज्यहरू गोरखा राज्यको अधीनमा परिसकेपछी शाह वंशीय राजतन्त्रबाट अनुमोदन भएको जात व्यवस्था एवं **मुलुकी ऐन, १९१०** द्वारा राणा शासकहरूले लागू गरेको जात व्यवस्था यी विभिन्न कालखण्डको परिमार्जनले नेवाः समाजको जात व्यवस्थालाई जटिल तथा फरक स्वरूपको बनाएको देखिन्छ ।

नेपाल भाषामा **"थजाः - क्वजाः धापू (थजाः - क्वजाः धापू)"** भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ **"ठूलो जात - सानो जात अवधारणा"** भन्ने हुन्छ भने भावानुवादमा यसको अर्थ **"जात व्यवस्था"** हो ।

नेवाः समाजमा हिन्दू धर्मावलम्बी तथा बौद्धमार्गी दुबैको समिश्रिगत एवं दोहोरो चरित्रको वर्गिकरण छ ।

कतिपय जातिहरूले एक-अर्कालाई आफू भन्दा तल्लो मानी परस्पर विभेद गर्ने पनि गरेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि :- हिन्दू श्रेणीबाट बर्मु बाज्या (राजोपध्याय ब्राह्मण) हरूले आफूलाई सर्वोच्च ठान्ने गर्दछन् भने बौद्ध श्रेणीबाट गुभाजु (बज्राचार्य) हरूले आफूलाई सर्वोच्च ठान्ने गर्दछन् । अब बर्मु बाज्याहरूले आफूलाई गुभाजुहरू भन्दा ठूलो जातको ठान्दछन् भने गुभाजुहरूले आफूलाई बर्मु बाज्याहरू भन्दा ठूलो जातको ठान्दछन् । यस्तै अवस्था ज्यापु तथा स्यस्यः जाति बीच, जुगि तथा नाय् जाति बीच लगायत विभिन्न जातजाति बीच रहेको देखिन्छ ।

नेपाल भाषामा **"थलाः - क्वलाः (थलाः - क्वलाः)"** भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ **"माथी परेको - तल परेको"** भन्ने हुन्छ भने भावानुवादमा यसको अर्थ **"उच-नीचको भेद"** हो ।

यसरी जात व्यवस्थाले उत्पीडित जातहरूलाई नेपाल भाषामा **क्वलाकातःगु जात (क्वलाकातःगु जात)** अर्थात् **तल पारिएका जात** भनिन्छ / भन्ने गरिएको पाइन्छ । चलन्चल्तीमा **क्वजात (क्वजात)** भन्ने शब्द पनि चलिआएको छ । तर यसको शाब्दिक अर्थ **"तल जात"** एवं भावार्थ **"कुजात"** भन्ने भएको हुनाले यो शब्द आफैमा जातिय विभेदको उपज मानिन्छ । कुनै जात ठूलो वा सानो नहुने र विभेदजन्य व्यवस्थामा कुनै जातका व्यक्तिहरूलाई तल पारिएको हुने भन्ने समानतावादी बुझाई अनुकूल कुनै जात निहित रूपमा तल्लो नभएर व्यवस्थात्मक रूपले तल पारिएको भन्ने बुझाउन **क्वलाकातःगु जात (क्वलाकातःगु जात)** भन्ने शब्दावलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ / प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

नेपाल संवत् ११३० मा **नेवाः स्वायत्त राज्य मंकाः संर्घष समिति**ले दशरथ रंगशालामा जनस्तरबाट **नेवाः स्वायत्त राज्य** घोषणा गरेको थियो । सोही घोषणामा नेवाः जनता भित्र भएको जातिय विभेदको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता पनि जाहेर भएको थियो । यस घोषणालाई नेवाः भित्रका विभिन्न जातीय संघसंस्थाहरूले अनुमोदन गरेको थियो ।[२९] यसबाट के बुझिन्छ भन्दा नेवाः समाजहरूमा जातिय विभेदको अन्त्य गर्ने चाहना रहेको छ ।

जुगि जातको संक्षेप परिचय

नेवाः जाति भित्रका विभिन्न जातजातिहरू मध्ये **जुगि जात** पनि एक हो । नेपाः उपत्यकामा यस जातिको अस्तित्व लिच्छवीकाल देखि देखिन्छ ।

सुदर्शना दर्शनधारीद्वारा लिखित आलेखमा जुगि जातमा रहेका विभिन्न थरहरूको परिचय यसरी दिएका छन् :-[३०]

> कपाली जातियात क्वसीक वीगु ब्वलय् थीथी मनूतय् थीथी कथंया विवाः खनदु । कपाली जातियात जागी, दुःशनधानी व कुःशे नं धाङ्गु । काम, क्रोध, लोभ, मोहय् तक्कानामवंस जाध्यात्म विन्दन यानाजुङ्गुपिं वा उद्याःगु सांसानिक वन्धनं जागेजुया ब्वनगुलिङ्गु प्रयत्नतपिंत हे जागी धाङ्गु । समाजय् नाग ब्याधिं कयाबंपिंत थःगु तन्त्रनवलं लायकगु, दुःशन धानध यायगु शक्ति दुपिन्द दुःशनधानी धाङ्गु वा दुःशन यायत याःगुगु ज्ञावनध याङ्गुपिं हे दुःशनधानी खः । कुःश (गुगु जुगिकं पवित्रगु घाँय् खः उद्याःगु) या पाखं उत्पन्न जुपिं जुयाः कुःशे धकाः नं धायगु याः । कुःशे (कुःशल) तयगु उत्पन्नतिया खँयात कयाः थूकथं ह्रयथनातःगु दु — महाज्ञानं कुःशयाक्क मनू दयकाः "जीव" दान वियाः कुःशलनाथ यागीया जन्म जूल

---

[29] https://www.nepalmandal.com/content/12155.html
[30] https://jheeguinformation.com/

धकाः सुमति शास्त्रनय् ब्वयागःगु दु । थ्व हे कुशलनाथया ञ्वनूयायीगयृग कुशल, दर्शनधारी, कपाली धकाः धायगु याग ।

यस आलेखांशको अनुवाद यस प्रकारले छ :-

कपाली जातिलाई चिनाउने क्रममा विभिन्न मानिसहरूको विभिन्न प्रकारको विचार देखिन्छ । कपाली जातिलाई जोगी, दर्शनधारी तथा कुश्ले पनि भनिन्छ । काम, क्रोध, लोभ, मोहमा नअल्झिकन आध्यात्म चिन्तन गर्नेहरू वा त्यस प्रकारको सांसारिक बन्धनबाट जोगेर बस्ने प्रयत्नरतहरू नै जोगी भनिन्छ । समाजमा रोग व्याधिले पीडितहरूलाई आफ्नो तन्त्रबलले बिसो पार्ने, दर्शन धारण गर्ने शक्ति भएकाहरू दर्शनधारी भनिन्छ वा दर्शन गर्नलाई योग्य आचरण भएका नै दर्शनधारी हुन् । कुश (जुन अधिक पवित्र घाँस हो त्यस्तो) को तर्फबाट उत्पन्न भएको हुनाले कुश्ले पनि भनिने गरिन्छ । कुश्ले (कुशले) हरूको उत्पत्तिको कुरालाई लिएर यसरी उभ्याइएको छ — महादेवले कुशको मान्छे बनाएर "जीव" दान दिएर कुशलनाथ योगीको जन्म भयो भनि सुमति शास्त्रमा लेखिएको छ । यही कुशलनाथको अनुयायीहरूलाई कुशले, दर्शनधारी, कपाली भनेर भन्ने गरियो ।

जुगि जातले देहायका थरहरू प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

- **कपाली (कपाली)**
- **दर्शनधारी (दर्शनधारी)**
- **दर्शणधारी (दर्शणधारी)**
- **दर्शन (दर्शन)**
- **कुस्ले (कुस्ले)**
- **कुश्ले (कुश्ले)**
- **कुसलनाथ (कुसलनाथ)**
- **कुस्ल्या (कुस्ल्या)**

जुगि जातको **दगुद्यः / दुगुद्यः / दउद्यः (देगुद्यः / दुगुद्यः / देउद्यः)** अर्थात् **कुलदेवताका** रूपमा **गोरखनाथ** मान्ने गर्दछन् । त्यसै गरी **वाला चःह्ले (बाला चःह्ले)** अर्थात् बाला चतुर्दशीका दिन प्रायः जुगिहरूको **दगु / दिगु / दउ पूजा (देगु / दिगु / देउ पुजा)** अर्थात् **कुल देवताको पुजा** हुने गर्दछ । कतिपय स्थानमा **सिथि नखः (सिथि नखः)** का दिन पनि हुने गर्दछ ।

जुगि जात आफूलाई **नाथ सम्प्रदाय**को मान्दछन् । त्यसैले प्रायः पुरुषहरूको मध्यनाममा नाथ उल्लेख भएको देख्न सकिन्छ । जस्तैः- वीरनाथ, रूद्रनाथ, केदारनाथ, इत्यादि ।

जुगि जातमा आफ्नै जातको पुरोहित हुन्छ । हामी उनीहरूलाई **ग्वबाःजु (ग्वबाःजु)** भन्छौं । तर यिनीहरू बर्मु (ब्राह्मण) वा गुभाजु (बज्राचार्य) नभएर जुगि जातकै मानिस हुन् । नेवाः जाति भित्र आफ्नै जातिको पुरोहित हुने जुगि जात एक मात्र त्यस्तो समुदाय हो ।

जुगि जातमा कसैको मृत्यु भएपछी उसको मृतशरीरलाई गाढ्ने गरिन्छ, जसलाई नेपाल भाषामा **सिङ्ह थूनगु (सिइम्ह थुनेगु)** भनिन्छ । नेवाः जाति भित्र मृतशरीरलाई गाढ्ने परम्परा भएको जाति जुगि जात एकमात्र त्यस्तो समुदाय हो ।

जुगि जातको परम्परागत पेशा

जात व्यवस्थामा जातको आधारमा कुनै निश्चित पेशा अपनाउनै पर्ने बाध्यता हुन्छ । जात व्यवस्थामा निश्चित जातका मानिसहरूको लागि उनीहरूले गर्नैपर्ने वा गर्न सक्ने पेशा तोकिएको हुन्छ । जात व्यवस्थामा यस्तो तोकिएको पेशा बाहेका पेशा अपनाउने स्वतन्त्रता दिइएको हुँदैन । जुगि जातको परम्परागत पेशा देहाय बमोजिम रहेको छ ।

नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि जातको भूमिका रहेको पाइन्छ । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूमा **प्यकालँ (प्यकालँ)** अर्थात् चारदोबाटो अथवा **द्वपाः (द्वपाः)** अर्थात् दोबाटोको केन्द्र वा मध्यलाई **छवास (छवास)** भनेर चिनिन्छ । यस्ता **छवास**लाई **छवास अजिमा (छवास अजिमा)** वास गर्ने स्थानका रूपमा लिइन्छ । कसैको घरपरिवारमा कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएपछी नीज मृतकका लत्ता कपडाहरू **छवास**मा लगेर विसर्जित गरिन्छ । यसलाई **छवासय् वायगु (छवासय् वायेगु)** भनिन्छ । यी अशुद्ध मानिएका लत्ताकपडाहरूलाई फुकेर शुद्ध बनाई जुगि जातका मानिसले लैजाने गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस्ता **छवास** स्थानहरू निकट **सतःछें (सत्तलघर)** बनाएर जुगि जातका मानिसहरूलाई राखिन्छ । यसरी नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि जातको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

जुगि जातको तन्त्र विद्याले भूतप्रेतको सामना गर्न सक्ने तथा भूतप्रेत पञ्छाउन सक्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । तसर्थ यही भूतप्रेत पन्छाउनका लागि **प्यकालँ (प्यकालँ)** तथा **द्वपाः (द्वपाः)** नजीकै **सतःछें (सत्तलघर)** बनाई जुगि जातका मानिसहरूलाई राख्ने गरिन्छ । यसरी नेवाः समाजको तान्त्रिक संस्कारमा जुगि जातको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

त्यसै गरी विभिन्न स्थानका **देगः / घगः (देगः / घगः)** अर्थात् मन्दिरको रेखदेखका लागि त्यस्ता मन्दिर वरपरको **सतःछें (सत्तलघर)** मा पनि जुगि जातको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

उक्त मन्दिरको रेखदेख गर्ने, सरसफाई गर्ने, इत्यादीका धार्मिक सांस्कृतिक कामकर्तव्यको पूर्तीका लागि पनि जुगि जातका मानिसहरूलाई राखिएको हुन्छ । यसरी नेवाः समाजको धार्मिक संस्कारमा जुगि जातको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछैं (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

कसैको मृत्यु हुँदा मृत्यु भएको सात दिन पछी मृतकको नाममा भात लगायतका खाद्यान्न यस्ता **छवास**मा चढाइने गरिन्छ । यस भातलाई **ह्नय्नुमा (न्हय्नुमा)** भनिन्छ । यस्ता **न्हय्नुमा** लिएर जानु पनि जुगि जातको परम्परागत कार्य मध्ये एक हो । प्रत्येक घरको मूलढोका अगाडी **पिखालखु / पिखालाखि (पिखालखु / पिखालाखि)** भन्ने हुन्छ । नेवाः जातिको बसोबास भएका घरको मूलढोका बाहिर भुइँमा रातो माटोले लिपेर पुजा गरेको देख्न सकिन्छ । यही **पिखालखु / पिखालाखि** हो । मृतकको घर अगाडीको यसै **पिखालखु**मा उभिएर मृतकको परिवारबाट हाम्रो जातले **न्हय्नुमा** थापेर लिन्छन् । यसरी नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि जातको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछैं (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

त्यसै गरी मृतकको घरमा रहेको **वागुगू (चाभुतू)** अर्थात् माटोको चुलो भत्काइ त्यसका ईंट्टाहरू पनि त्यसै **छवास**मा फालिन्छ । त्यसरी भत्काएर फाल्न अगाडी घरका छोरीहरूले त्यस चुलोमा अन्तिम भात पकाएको हुन्छ जसलाई **पाखा ञा (पाखा जा)** भनिन्छ । त्यस्ता **पाखा जा** लिएर जानु पनि जुगि जातको परम्परागत कार्य मध्ये एक हो । यसरी नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि जातको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछैं (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

यसका साथै नेवाः समाजमा कुनै प्रकारको चाडपर्व वा सांस्कृतिक रीतिजन्य कार्य भएमा आफ्नो मृतक पुर्खाको नाममा खाद्यान्न भाग चढाउने गरिन्छ । नेवाः समाजको जुनसुकै भोजमा मानिसहरूलाई सरह एक भाग देवतालाई तथा एक भाग मृतकलाई भनि छुट्याइएको हुन्छ । देवतालाई राखिएको भागलाई **ध्यःब्व (घ्यःब्व)** भनिन्छ भने मृतकलाई राखिएको भागलाई **सिकीब्व (सिकीब्व)** भनिन्छ । सोही **सिकीब्व**लाई जातका मानिसहरू लिन जान्छन् वा हामीलाई दिन ल्याउँछन् । यसरी **सिकीब्व** लिने कार्यलाई **त्वालय् कायगु (त्वालय् कायेगु)** वा **त्वाःजं कायगु (त्वाःजं कायेगु)** भनिन्छ । यो परम्परा विभिन्न स्थानहरूमा विभिन्न स्वरूपमा गरेको पाइन्छ । कतिपय स्थानहरूमा जुगि जातका मानिसहरू आआफै घर-घर गएर लिन जान्छन् । कतिपय स्थानहरूमा लिन आउ भनि बोलाउन आउँछन् । कतिपय स्थानहरूमा हाम्रै घर आँगनमा दिन ल्याउँछन् ।

उपरोक्त उल्लेख मृत्यु संस्कारसँग सम्बन्धित सबै प्रथाजन्य कार्य गर्नका लागि प्रत्येक टोलमा एक/एक परिवार जुगि जातका मानिसहरूलाई राख्ने गरिन्छ । मूलतः **ग्वालय् कायगु (त्वालय् कायेगु)** को शाब्दिक अर्थ **"टोलमा लिनु"** हो ।

जुगि जातले पुख्यौंली गरिआएको पेशा मध्ये **सुविकाः ग्या (सुचिकाः ज्या)** अर्थात् सिलाई कार्य पनि रहेको पाइन्छ । आफू बसिआएको घर मुनी रहेको **सतः (सत्तल)** मा सिलाई मिसिन राखी सिलाई कार्य गर्दै आएको पुख्यौंली अभ्यास पाइन्छ । यसरी नेवाः समाजको पेशा तथा कार्यविभाजन संस्कारमा जुगि जातको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

जुगि जातका मानिसहरू तन्त्रविद्याको प्रयोग गर्ने काम पनि गरेको पाइन्छ । यसमा महिलाहरू **घ्यःमां (घःमां)** अर्थात् झारफुक गर्ने महिलाका रूपमा काम गरेको तथा पुरुषहरू **वैद्य (बैद्य)** अर्थात् झारफुक गर्ने पुरुषका रूपमा काम गरेको पाइन्छ ।

जुगि जातका महिलाहरू **ञजि / ऐचा / दिदि ञजि / दिनि ञजि (अजि / ऐचा / दिदि अजि / दिरि अजि)** अर्थात् सुँडेनी को काम गर्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

जुगि जातको परम्परागत **वाऊं (बाजं)** अर्थात् बाजा भनि **म्वहालि / मुहालि / म्वायलि (म्वहालि / मुहालि / म्वायलि)** बाजा हो । नेवाः समाजमा **म्वायलि बाजा**को ठूलो महत्व रहेको पाइन्छ । **म्वायलि बाजा**को प्रयोजन **भिंग्या (भिंज्या)** अर्थात् सुमंगल कार्य मा गरिन्छ । जस्तै विवाहको अवशरमा पनि **म्वायलि** बजाइन्छ । मन्दिरहरूमा पनि **म्वायलि बाजा** बजाइन्छ । यस बाजाले देवीदेवतालाई आकर्षित पारी ल्याउने जनमान्यता छ । मन्दिरहरूको स्थापना गर्दा वा देवीदेवताको मूर्तीलाई स्थानान्तरण गर्दा यो बाजा बजाउन महत्वपूर्ण मानिन्छ । जात्रापर्वमा पनि **म्वायलि बाजा**को प्रयोग गरिन्छ । नेवाः जातिको अधिकांश सांस्कृतिक तथा परम्परागत कार्यमा यो बाजा **मदयकं मगाःगु (मदयकं मगाःगु)** अर्थात् नभै नहुने बाजाका रूपमा लिइन्छ ।

जुगि जातलाई हुने जातिय विभेद

जात व्यवस्थामा जुगि जात एक उत्पीडित समुदाय हो । हामी जातका आधारमा विभेद, भेदभाव, छुवाछुत, वहिष्करण, अवहेलना लगायत जात व्यवस्थाले निम्त्याउने विभिन्न प्रकारका हिंसा तथा असमानताको शिकार हुन बाध्य भएका समुदाय हौं ।

नेपाल संवत् ५०० सालमा **नारदस्मृति**लाई नेपाल भाषामा उतार गरी नेवाः समाजलाई जात व्यवस्थामा वर्गिकरण गरेको इतिहासले बताउँछ । **न्यायविकासिनी**मा **४ जात कुस्ले** भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।[३१]

मुलुकी ऐन, १९१० ले संस्थागत गरेको जात व्यवस्थामा **कुस्ले** नामले जुगि जातलाई **पानी नचल्ने तर छोइछिटो हाल्न नपर्ने** भनि वर्गिकरण गरिएको थियो ।

Francis Buchanan Hamilton को **An Account of the Kingdom of Nepal** (सन् १८१९) मा **कुस्ले जाति**को उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसमा उनले कुस्ले जातिलाई अशुद्ध मान्ने भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

David N. Gellner को **Low Castes in Lalitpur** नामक लेखमा पनि कपालीहरूलाई समावेश गरिएको पाइन्छ ।

Michael Allen ले आफ्नो **Hierarchy and Complementarity in Newar Caste, Marriage and Labour Relations** मा Unclean castes अन्तर्गत Jogi भनि उल्लेख गरेका छन् ।

गोपाल सिंह नेपालीको **The Newars of Nepal** मा पनि Kusle (or Jogi) भनि Unclean Castes मा वर्गिकरण गरेको पाइन्छ ।

धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत "**काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू**" शीर्षकको शोध प्रबन्धमा जुगि जातले भोग्ने जातिय विभेद, छुवाछुत तथा यसको प्रभाव जुगि जातका मानिसहरूको शिक्षा, रोजगार, आर्थिक अवस्था लगायतमा कसरी परेको छ भन्ने तथ्यलाई अघि सारिएको छ ।

सतःछैंको परिचय

नेपाल भाषाको **सगःछैं (सतःछैं)** शब्द दुई शब्दको समिश्रण हो । यो **सगः (सतः)** तथा **छैं (छैं)** शब्दको समिश्रणमा बनेको छ । **सतः** शब्दको अर्थ **सत्तल** हुन्छ भने **छैं** शब्दको अर्थ **घर** हुन्छ । यसलाई खस/पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा **सत्तलघर** पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । खस/पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा **सत्तल** भन्ने शब्द पनि नेपाल भाषाको शब्दबाट अपनाइएको छ । **सगः (सतः)** शब्दको मूल रूप **सगल (सतल)** हो ।

---

[31] जयस्थिति मल्लको सुधार, चन्द्रविक्रम बुढाथोकी, साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३९ ।

सतःछेँ (सत्तल घर) तथा फल्चा (पाटीपौवा) बीचको भिन्नता

सतःछेँ (सत्तल घर) तथा **फल्चा (पाटी)** मा समरूपता देखिन्छ, तर एउटै भने होइनन् ।

फल्चा (पाटीपौवा) एकतल्ले मात्र हुन्छ । यो प्रायः बाटो रहेको भुइँ सतह भन्दा केही उकासिएको जगमा एकतल्ले संरचना हुन्छ । यो सार्वजनिक प्रयोग प्रचलनका लागि बनाइएको हुन्छ । बाटो हिँड्ने बटुवाहरूको लागि थकाई मार्न तथा ओत लिनका लागि यो बनाइएको हुन्छ । त्यसै गरी टोलछिमेकका मानिसहरूको सामाजिकिरण हुने थलो पनि हो । कतिपय **फल्चा**हरूमा भजन गाउने लगायत थुप्रै धार्मिक-सांस्कृतिक कार्य हुने गर्दछ । **फल्चा**को माथी छाना हुन्छ ।

सतःछेँको भुइँतल्ला पनि **फल्चा** जस्तै हुन सक्छ । प्रायः **फल्चा**हरू चारै तर्फबाट खुल्ला हुने गर्दछ । विभिन्न **थां (थाम)** बाट छाना अडाइएको हुन्छ । छेउछाउमा घर भएमा मात्र चारैतर्फ खुल्ला हुँदैन । तर **सतःछेँ** केवल एकतर्फबाट मात्र खुला हुन्छ । यसको भुइँ तल्ला **थां (थाम)** को आडमा नभएर तीन तिर भित्ताकै आडमा हुन्छ । **फल्चा** जस्तै **सतःछेँ** एक तल्ले हुँदैन, बहुतल्ले हुन्छ । **सतःछेँ**को भुइँतल्ला सतःको प्रयोजन **फल्चा**को जस्तै हुन सक्छ । यद्यपि त्यसमाथी रहने घरको प्रयोजन नितान्त नीजि हुन्छ ।

एक वास्तुशास्त्री Wolfgang Korn द्वारा लिखित **The Traditional Architecture of the Kathmandu Valley** मा धर्मशाला भन्ने प्रकारका तीन संरचना **फल्चा (पाटी)**, **सतः (सत्तल)** तथा **चपाः (चपात)** रहेको व्याख्या गरेका छन् । उक्त पुस्तकमा वास्तुकलात्मक एवं संरचनात्मक रूपमै **फल्चा (पाटी)** तथा **सतः (सत्तल)** बीच भिन्नता रहेको दर्शाइएको छ । *(पाना १२७ देखि पाना १४६) ।*

> सोही पुस्तकबाट साभार यी दुई तस्वीर जसले फल्चा तथा सतःछेँ बीच भिन्नता छुट्याउने कार्यलाई दृष्टिगत गराउँछ ।
>
> **फल्चाको तस्वीर (पाना १२९ बाट साभार) ।**

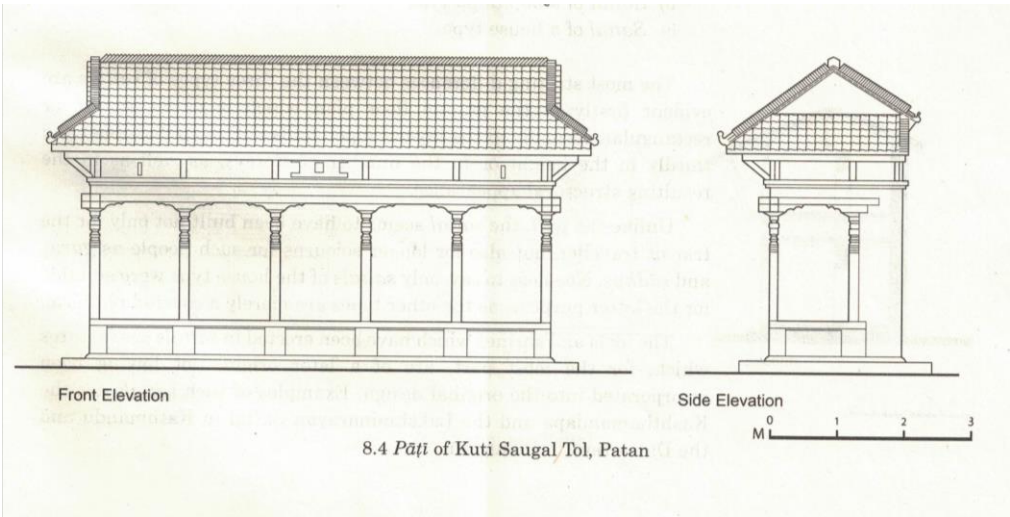

8.4 *Pāṭī* of Kuti Saugal Tol, Patan

सतःछेंको तस्वीर (पाना १३१ बाट साभार) ।

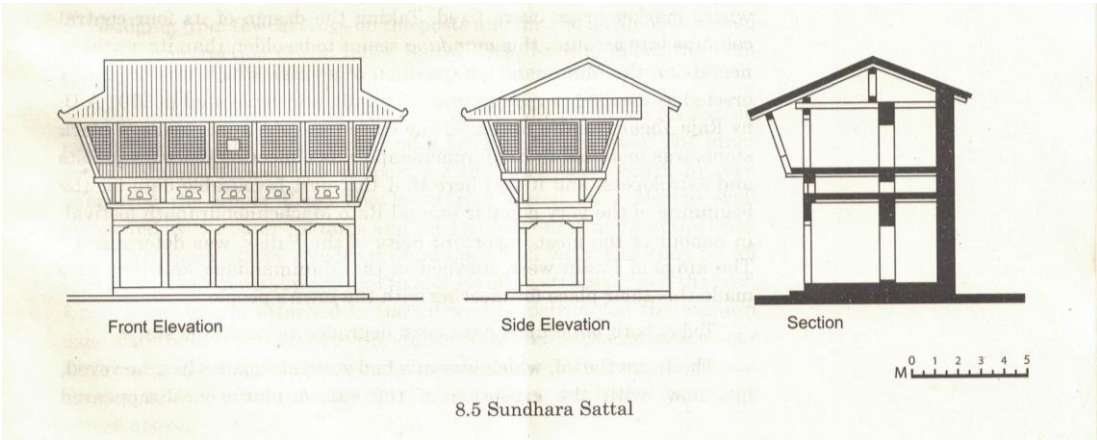

8.5 Sundhara Sattal

सतःछेँ तथा जुगि जातको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवं परम्परागत सम्बन्ध

उपरोक्त व्याख्या गरिए अनुसार नेवाः जातिको परम्परागत तथा सांस्कृतिक प्रचलन प्रथाको आपूर्तीका लागि जुगि जातको मानिसलाई **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा राख्ने तथ्य पुष्टी हुन्छ । यो कुनै एक सतःछेँ, एक टोल, एक बस्ती वा एक स्थान विशेष नभएर लिच्छवीकालीन समयदेखि नै जुगि जातका मानिसहरूको बसाइँ **सतःछेँ**मा रहेको एवं यो अवस्था ऐतिहासिक नेवाः बस्ती भरी नै रहेको भन्ने इतिहासको अध्ययनले देखाउँछ । त्यसैले जुगि जातका मानिसहरूको बसोबासको अवस्थालाई हेर्न यो इतिहासलाई मध्यनजरमा राख्नुपर्छ ।

धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत "**काठमाडौं उपत्यकाका कुसले**

जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू" शीर्षकको शोध प्रबन्धमा लिच्छवीकालीन समय देखि जुगि जातको बसाइँ **सत्तल अतिरिक्तको घर**मा रहेको तथ्य पेश गरिएको छ ।

David N. Gellner को **Low Castes in Lalitpur** नामक लेखमा पनि कपालीहरू **सतःछेँ**मा बस्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

लक्ष्मी प्रसाद कपाली, राजु कपाली तथा सुनिल कपालीले लेखेको "**कपाली : संक्षिप्त परिचय**"मा पनि विभिन्न अभिलेखहरूको अध्ययन गरी कपाली जातका मानिसहरूको **सतःछेँ**मा बसोबास रहेको देखाइएको छ ।

Ulrike Müller-Böker ले सन् १९८८ मा जातको आधारमा बसाइँ क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी अनुसन्धान गरी **Spatial Organization of a Caste Society: The Example of the Newar in the Kathmandu Valley, Nepal** नामक ग्रन्थ प्रकाशन गरेका थिए । उनले उपत्यकाका ४३ वटा नेवाः बस्तीमा अनुसन्धान गरेका थिए । उक्त अनुसन्धानमा उनले ***"The impure Jvagi, however, all live inside the settlement; often they live in saltats close to the temples they help to maintain. These sattals are multi-storey buildings, donated to provide accommodation for pilgrims and ascetics and they may also house a god."*** (पाना ३०) भनि उल्लेख गरेका छन् ।

Todd T. Lewis को ***Buddhist Merchants in Kathmandu the Asan Twah Market and Uray Social Organization*** मा उनले असं (असन) मा उराय् जाति बारे अनुसन्धान गरेका छन् । त्यसमा उराय् जातिको अरू जातिसँग सम्बन्धको चर्चा गर्दा कपालीहरू ७ (सात) जना तथा ०.७% मा रहेको भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यसमा उनले ***"This caste group of Newari-speaking musicians claim to be settled by Gorakhanathi yoginis honored by the Malla kings who gave them the control over major public rest-houses and legal rights to receive certain offerings"*** (पाना ६६) भनि उल्लेख गरेका छन् ।

सरकारको त्रुटीपूर्ण निर्णय

सतःछेँ (सत्तल घर) तथा **फल्चा (पाटीपौवा)** मा भिन्नता रहेको उपरोक्त पुष्टी गरिसकेको छ । तथापि सरकारी निकायहरूले **सतःछेँ (सत्तल घर)** तथा **फल्चा (पाटीपौवा** बीचको भिन्नतामा अनविज्ञ रही **सतःछेँ (सत्तल घर)** हरूलाई पनि **"पाटी"**को रूपमा उल्लेख गरेको पाइएको छ । कानूनले **"पाटी"**लाई सार्वजनिक सम्पत्ति मानिएको छ । सरकारको यो त्रुटीपूर्ण निर्णयका कारण जुगि जातको आफ्नो घर आवास सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा बन्न पुगेको छ । त्यति मात्र होइन लिच्छवीकालीन समय देखि बसोबास भएको जुगि जातको परिवारलाई ***"सार्वजनिक***

सम्पत्ति मिचेको" जस्ता लाञ्छना समेत लागेको तथा लाग्ने अवस्था पनि छ । यो भनेको त सरकारको आफ्नो भूलत्रुटी लापरवाहीका कारण व्यक्तिको नीजि सम्पत्तिलाई आफ्नो स्वामित्वमा कब्जा गरेको हो । इतिहास तथा सामाजिक व्यवस्थाले हामीलाई त्यस्ता स्थान अर्थात् **सतःछैं (सत्तल घर)** को बास दिलाएको हो । त्यही हाम्रो घर हो, त्यही हाम्रो आवास हो । हामी सार्वजनिक सम्पत्ति मिचेर बसिरहेका जाति होइनौं । बरू राज्यले हाम्रो घर मिच्न आएको हो । अहिलेको कानूनी प्रणाली तथा अहिलेको राज्य निर्माण हुन अगाडी देखि एउटा सामाजिक संरचनाका कारण त्यस्ता भौतिक संरचनाहरूमा बसोबास गर्दै आएका हामीहरूलाई राज्यले यसरी हदैसम्मको उपेक्षा गरेको छ । आफ्नो अचल सम्पत्ति जस्तो महत्वपूर्ण विषय राज्यले हामीबाट खोस्दा यसले हाम्रो सम्पूर्ण जीवनावस्थामा नै गम्भीर प्रतिकूल असर पुर्याएको छ । तसर्थ **सतःछैं (सत्तल घर)** लाई **फल्चा (पाटी)** भनि उल्लेख गर्ने कार्य त्रुटीपूर्ण छ ।

जुगि जातको विस्थापन

उपरोक्त उल्लेख गरेबमोजिमको त्रुटीपूर्ण निर्णयका कारण जुगि जातका घरपरिवारहरू विस्थापित भएका कैयौं उदाहरणहरू छन् । यी मध्ये केही उदाहरण देहाय बमोजिम छन् :-

धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत "**काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू**" शीर्षकको शोध प्रबन्धमा उल्लेख भए अनुसार जुगि जातका मानिसहरू यस्तै सतःछैंलाई नीजि घरका रूपमा बनाई बस्ने गरेको भने उल्लेख गरिएको छ । *(पाना २)*

अहिले राष्ट्रिय धरोहरका रूपमा चितपरिचित **काष्ठमण्डप**मा पनि जुगि जातका परिवार बस्थे । काष्ठमण्डपलाई नेपाल भाषामा **मनूसगः (मरुसतः)** भनिन्छ । यो पनि एउटा सतः (सत्तल) हो । विसं २०२२-२३ सालमा सत्तललाई राष्ट्रिय संरक्षण दिने नाउँमा जुगि जातको परिवारको उठीबास लगाइएको थियो ।[३२]

यल लाय्कू (यल लाय्कू) अर्थात् **पाटन दरबार** क्षेत्रमा **मनि गनेद्यः (मनि गनेद्यः)** छेवैको एउटा सतःछैंमा जुगि जातको बसोबास थियो । त्यहाँ पनि जुगि जातको परिवार विस्थापित भएको छ । अहिले त्यहाँ पर्यटक प्रहरी पोष्ट राखिएको छ ।

---

[32] काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू, धन बहादुर कुँवर, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध । (पाना ४७) ।

घरबारविहीनताको संहारमा जुगि जात

सतःछेँ (सत्तलघर) तथा फल्चा (पाटी) बीचको अन्तर चिन्न नसकेर सरकारी निकायबाट भएको त्रुटीपूर्ण निर्णयका कारण जुगि जातहरू सुकुमबासी बन्दै गएको अवस्था छ ।

धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत "**काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू**" शीर्षकको २०६२ सालमा प्रकाशित यस शोध प्रबन्धले जुगि जातको आवासीय समस्यालाई औँल्याएको छ । यसको खण्ड ४.३.२ (पाना १३७ देखि १४१ सम्म) मा बसोबासको चर्चा गरिएको छ । पाना १४०-१४१ मा यस्तो पनि उल्लेख छ **"घरको बनोटको सन्दर्भमा परम्परागत रूपमा अधिकांश कुस्लेहरू धार्मिक देवस्थलसँगै वा सत्तलमा बसोबास गर्ने गरे पनि कानूनी रूपमा नीजि भइनसकेको देखिन्छ । यसरी कतिपय कुस्लेहरूले कानूनी प्रक्रिया थाहा नपाई आफ्नो नाममा दर्ता गराउन नसक्दा घरवास विहीन हुने स्थितिमा रहेको समेत देखिन्छ ।"**

ललितपुर जिल्ला ललितपुर महानगरपालिका वडा नं १६ पतक्व टोल सिमाक्वय् कित्ता नं २४२ घर नं १०८/२२ पनि एक **सतःछेँ (सत्तलघर)** हो । यसलाई पनि सरकारले पाटी भनि आफ्नो नाममा दर्ता गरेको रहेछ । हाल यस विषयमा सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन विचाराधीन छ ।

काठमाडौं महानगरका एक स्थानीय अस्मीत मल्लद्वारा प्रदान सूचना अनुसार महानगरको core city भित्र **जनबहाः (जनबहाल)** स्थित सतःछेँ तथा **नघः (नघल)** स्थित सतःछेँमा पनि जुगि जातको मानिसहरूको बसोबास छ एवं उनीहरू यही समस्याका भुक्तभोती छन् ।

काठमाडौं महानगर, **असं (असन)** का स्थानीय दिपक तुलाधर अनुसार उनको टोल वरीपरीका सबै सतःछेँहरूमा जुगि जातका परिवारहरूको बसोबास छ । **भ्वताहिति (भोटाहिटी)** को साझा भण्डार पछाडी पनि एक सतःछेँ थियो तथा त्यसमा पनि कपाली परिवारको बसोबास थियो भन्ने जानकारी गराएका छन् । **असं (असन)** नजीकैको **न्हाय्कंत्वाः** नामक टोलको सतःछेँमा पनि कपाली परिवारको बसोबास रहेको, उक्त सतःछेँ निकै नै जीर्ण भइसक्दा पनि यस्तै कानूनी जटिलताका कारण पुनःनिर्माण हुन नसकेको बताएका छन् ।

लक्ष्मी प्रसाद कपाली, राजु कपाली तथा सुनिल कपालीले लेखेको **"कपाली : संक्षिप्त परिचय"** मा तत्कालीन काठमाडौं महानगर भित्र जुगि जातिको आवासीय अवस्थाको तथ्याङ्क पेश गरेको छ

। उक्त पुस्तकको पाना नं १२५ को खण्ड "ग" अनुसार २०५५/०५६ सालमा तत्कालीन महानगर भित्र २३१ जना जुगि जातिका मानिसहरू रहेको देखाइएको छ । तथापि ती मध्ये कोहीकसैको पनि नाममा आफ्नो घर रहेको देखिँदैन । ती २३१ मध्ये १९८ जना (८५.७%) मानिसहरू स्ववासी बसेको घर अर्थात् यसरी नै लालपुर्जा विहीन अवस्थामा सतःछेंहरूमा बस्दै आएको तथ्याङ्क पेश गरिएको छ । त्यस बाहेकका ३३ जना (१४.३%) मानिसहरू बाहालमा बसेको भन्ने देखिन्छ । मानव शृष्टिको प्रारम्भिक काल देखि आधारभूत मानिने गाँस, बास र कपास मध्ये आवास जस्तो महत्वपूर्ण विषयमा पनि कुनै एउटा निश्चित जात समुदायको यस्तो डरलाग्दो अवस्था कदापि सामन्य हुन सक्दैन ।

खण्ड 'ग'

जनसंख्या तथ्याङ्क विवरण (२०५५/०५६)

१) घर संख्या

क्र. नं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
क)	स्ववासी बसेको घर	१९८	८५.७ %
ख)	बाहालमा बसेको घर	३३	१४.३ %
जम्मा घर संख्या		२३१	१००.० %

Aashish Mishra को The Rising Nepal मा प्रकाशित **Why can't Kapalis have houses of their own?** शीर्षकको लेखको एक अंश यहाँ उद्धृत गरिँदैछ ।[३३]

> This case of the Darshandhari family in Patko is representative of the plight of the entire Kapali community of Kathmandu Valley, Sunil Kapali, president of the Kapali society, said. "The Kapalis have been living in Sattals since the reign of the Lichhavi dynasty. They were the spaces conferred to us by the rulers and societies of the past," he stated. "But now, we are being asked to vacate the residences we have held for centuries."
>
> According to linguistic activist Dipak Tuladhar, a Kapali family used to live in the Sattal behind the Sajha Bhandar in Bhotahiti. But now, neither the Sattal nor the family remain. There was also a legal dispute when the Kapalis of Keltole allegedly tried to sell the communal shelter they inhabited.
>
> Kapalis used to live or still do in Sattals near Ason (Kathmandu) and in Kirtipur and Bhaktapur.

[33] https://risingnepaldaily.com/news/22747

"A lack of education and awareness prevented our forebears from seeking ownership certificates for the structures they lived in," he said. "We did not know the bureaucratic requirements. As a result, we were left without deeds and registrations." Sunil Kapali though pledged support and asked Kapalis to approach the Society with their problems. "We will hold legal consultations and provide any required assistance."

प्रबिता श्रेष्ठद्वारा उकालो अनलाइनमा **"६ पुस्तादेखि सत्तलमा बसेको परिवारलाई महानगरको पत्र — अब नहटे कानूनी कारबाही"** को एक अंशमा यसरी उल्लेख छ ।[३४]

इतिहासकार श्रेष्ठका अनुसार, केही वर्षयता स्थानीय सरकारले सत्तलमा बसिरहेका परिवारलाई हटाइ सार्वजनिक सम्पतिको रूपमा राख्न थालेको छ। भक्तपुरमा पनि केही समयअघि यस्तो गरिएको थियो। "अमूर्त सम्पदासँग जोडिएका उनीहरूका संस्कृति, दैनिकी र रहनसहन पनि अमूर्त सम्पदा हुन्। यसकारण उनीहरूलाई निमिट्यान्न पार्नु भनेको अमूर्त सम्पदालाई पनि निमिट्यान्न पार्नु हो", श्रेष्ठले भने ।

अधिवक्ता सन्जय अधिकारीका अनुसार, नेपाली नागरिकलाई आवासको हक हुनुपर्छ। "मानवअधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको विश्वव्यापी घोषणामा आदिवासीको हक अधिकारको कुरा छ। उनीहरूसँग सम्बन्धित हुने निर्णयमा उनीहरूको सहभागिता तथा अनुमति हुनुपर्छ", अधिकारी भन्छन्, "त्यस्तै, नेपालले हस्ताक्षर गरेको आइएलओ १६९ अनुसार, सामान्य मानिस र आदिवासीलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुनु पर्छ।"

मानव अधिकारकर्मी विश्वमोहन जोशी सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक रूपमा बस्दै आएका समुदायलाई आफ्नो बासस्थानबाट छुटाउन नमिल्ने बताउँछन्। "पहिलेदेखि चल्दै आएको चलनअनुसार नै सत्तलको सरसफाइसहित उनीहरूलाई भोगचलन गर्न दिने, बस्न दिने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिनु पर्छ" ।

अधिवक्ता अधिकारी भने घरको विकल्प भवन नहुने बताउँछन्। उनी भन्छन्, आदिवासीको भूमि अरूको भूमिभन्दा फरक हो। उनीहरू अन्य स्थानमा सरेर बस्न जानेका छैनन्। यसको कारण घरको विकल्प अन्य कतै स्थानान्तरण हुँदैन।" आदिवासीले सत्तल, पाटी कब्जा गरे वा अतिक्रमण गरे भन्नु गलत रहेको उनी बताउँछन्। परम्परागत रूपमा बसेको ठाउँबाट आदिवासीलाई हटाउन नसकिने उनको भनाइ छ।

[34] https://www.ukaalo.com/news/20230106-sattal-in-temple/2971

नेवाः शहरी संरचना

नेवाः बस्तीको आफ्नै पृथक संरचना छ । यसको स्वरूप पनि अरू बस्ती भन्दा फरक छ ।

भौतिक संरचना हेर्ने हो भने शहरको मध्यमा **लायकू (लायकू)** अर्थात् **दरबार** हुन्छ । यहाँ प्रत्येक टोल-टोलमा **मन्दिर** तथा **चैत्य** हुन्छ । जहाँ चैत्य हुन्छ, त्यहाँ मन्दिर पनि हुन्छ र जहाँ मन्दिर हुन्छ त्यहाँ चैत्य पनि हुन्छ । यहाँ तीनतर्फ घरले घेरिएको **लाछि (लाछि)** पनि छ । चारैतर्फ घरले घेरी घरमुनिको प्रवेशद्वारबाट चोक-चोकको जटिल सञ्जाल बनेका **वहाः (बहाः)**, **वही (बही)**, **ननि (ननि)**, **चूक (चुक)**, **लिवि (लिबि)** जस्ता पृथक संरचना पनि छन् । **रुग्वा (फल्चा)**, **सगः (सतः)**, **हिगि (हिति)** जस्ता संरचना पनि छन् । यिनै विविध संरचना मध्ये **सतःछें (सत्तलघर)** पनि एक हो ।

नेवाः बस्तीमा बसोबासको विभाजन जातको आधारमा हुन्छ । **लायकू** क्षेत्रमा राजपरिवारहरू हुन्छन् । त्यस वरिपरि कथित उच्च जातका मानिस बस्छन् । त्यो घेराबाहिर **ज्यापु** जाति बस्छन् । त्यस घेरा बाहिर सेवामूलक पेशा अपनाएका जातिहरू बस्छन् । बौद्धमार्गी **गुभाजु** तथा **बरेजु** लगायतको बसोबास **बहाः** तथा **बही** जस्ता स्थानमा देखिन्छ । शहरलाई चारैतर्फ पर्खालले घेरिएको हुन्छ । त्यस पर्खाल बाहिर कथित तल्लो जातका मानिसहरूको बसोबास हुन्छ ।

तल्लो जातमै गणना भएतापनि जुगि जातको अवस्था भने केही फरक छ । जुगि जातका मानिसहरूको शहरको भित्री भेगमा नै बास रहेको पाइन्छ । जुगि जातका मानिसहरू **सतःछें (सत्तलघर)** सँगको परम्परामा गाँसिएको भएकाले यस्तो हुन गएको हो । तसर्थ प्रायः सबै टोलमा जुगि जातको एक वा दुई घर रहेको देखिन्छ ।

Ulrike Müller-Böker ले सन् १९८८ मा जातको आधारमा बसाइँ क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी अनुसन्धान गरी **Spatial Organization of a Caste Society: The Example of the Newar in the Kathmandu Valley, Nepal** नामक ग्रन्थ प्रकाशन गर्दा नेवाः शहरी संरचनामा जातका आधारमा हुने बसोबासको वर्गिकरण बारे केन्द्रित रही अनुसन्धान गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा ऐतिहासिक नेवाः बस्तीको पृथकतालाई सम्बोधन गर्ने विशेष कानून नै छैन । जग्गा, मालपोत तथा भूमी सम्बन्धीका कानूनले नेपाल भरीकै बस्तीहरूकै एकै डालोमा राखेर हेर्ने गरिएको छ । काठमाडौंको असन र काठमाडौंको अनामनगरको बस्तीलाई एकै डालोमा राखेर हेर्न सकिँदैन । विशिष्ट प्रकारको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, परम्परागत, वास्तुकलात्मक एवं संरचनात्मक प्रकृतिको ऐतिहासिक नेवाः बस्तीका लागि छुट्टै कानूनको तर्जुमा हुनु वाञ्छनीय

छ । तसर्थ घरजग्गा, मालपोत, नापी जस्ता विषयमा रहेका गोश्वारा कानूनले नेवाः बस्तीहरूको पृथकतालाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन ।

उदाहरणका लागि **बहाः** संरचनालाई लिन सकिन्छ । यस्ता संरचनाहरूमा प्रायः बौद्धमार्गी समुदाय बस्छन् । यसमा चारै तर्फबाट घरले घेरिएको हुन्छ । बीचमा चारकुन्ने खुल्ला स्थान हुन्छ । त्यसको बीचमा **चैत्य, चीबहाः** जस्ता संरचना पनि हुन्छ । **बहाः**मा पस्नका लागि एउटा वा केही स्थानबाट घर मुनीको बाटो हुन्छ । कुनै बाहिरी व्यक्तिको नजरले हेर्ने हो भने **बहाः** भित्रका घरहरूलाई बाटो नभएको ठाउँमा बनाइएको घर भन्ने लाग्न सक्ला । अथवा जसको घरमुनीबाट बाटो छ उसले बाटो मिचेर घर बनाएको भन्ने पनि लाग्न सक्ला । तर ऐतिहासिक तथ्यबाट केलाउने हो भने उक्त बस्तीको संरचना नै त्यस्तो ढङ्गले बनिएको छ । त्यो स्थान absolutely बाटो मात्र पनि होइन, तर absolutely घर मात्र पनि होइन । यसलाई नेवाः बस्तीहरूको पृथकता मान्नुपर्छ ।

यद्यपि ऐतिहासिकता तथा संस्कृतिलाई जोगाउने नाममा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक विभेदलाई भने निरन्तरता दिन मिल्दैन । यी ऐतिहासिक पक्षमा रहेका विभदजन्य, असमानतामूलक तथा भेदभावपूर्ण तत्वहरूको अन्त्य पनि हुनुपर्छ । अर्थात् अब पनि कथित पानी नचल्ने जातका मानिसहरू शहरको पर्खाल बाहिर नै बस्नुपर्छ वा जुगि जातको मानिसहरू सतःछैं बाहेक अन्त बस्नै हुँदैन भन्ने विभेदकारी व्यवस्थालाई निरन्तरता दिनुपर्छ भन्ने कदापि होइन । तर विगतका त्यही व्यवस्थाले गर्दा आजको दिनमा जातको आधारमा बसोबासको अवस्था र प्रकृति निर्धारण भएको हो भन्ने तथ्य बेवास्ता गर्न भने मिल्दैन ।

सम्पदा संरक्षणको जातिभेदी मान्यता

सम्पदा संरक्षण आफैमा जातिभेदी नहोला तर हाम्रो समाजको चरित्र तथा यस समाजमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको मूल्यमान्यताका कारण सम्पदा संरक्षणको कार्यले जातिय विभेदलाई थप प्रसय दिएको, निरन्तरता दिएको तथा झन संस्थागत पारेको अवस्था पनि छ ।

ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरू ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक धरोहरले भरिपूर्ण छन् । यसका कुना-कुनामा सूक्ष्मदेखि विशालरूपी धरोहरको व्यापकता पाइन्छ। तर सम्पदा संरक्षणको मापदण्ड जुगि जातको **सतःछैं**मा मात्र लागू हुनुपर्ने कारण के हो ? यसले सरकारको जातिभेदी मानसिकतालाई छर्लङ्याएको छ ।

नेवाः सभ्यता कुनै मृत सभ्यता होइन । जीवित सभ्यता गतिशील हुनु स्वभाविक नै हो । संग्राहलयीकरण (museumification) गर्नु सम्पदा संरक्षणको उद्देश्य हो भने सबै ऐतिहासिक नेवाः

बस्तीहरूबाट बसोबासीहरूलाई धमाधम उठाउँदै बस्ती खाली गरी भौतिक संरचनालाई मल्लकालीन स्वरूपमा सरकारले फर्काउनु पर्ने हो । तर जुगि जातलाई मात्र लक्षित गरी **सतःछेँ**हरू खाली गराउनु भनेको जातिभेदी अभ्यास हो ।

ऐतिहासिक नेवाः बस्तीका सबै संरचना सम्पदा नै हुन् । यहाँका प्रत्येक घरहरूको ऐतिहासिक महत्व छ । अरू जातिका परिवारलाई सम्पदा संरक्षणका लागि आफ्नो घर खाली गराउन लगाएको छैन । उनीहरूलाई उठीबास लगाएको छैन । सम्पदा संरक्षणलाई उनीहरूको बसोबास सहितको परिकल्पना गरिएको छ । ऐतिहासिक कालखण्डदेखि जुगि जातहरू बसिआएको **सतःछेँ**को बनोट संरचना अरू घरको भन्दा फरक हुँदैमा सम्पदा संरक्षणको नाउँ दिएर बेघर पार्ने, उठीबास गर्ने कार्य जातिय विभेदको फल हो । फरक संरचना त **बहाः, बही, लाछि, ननि**, इत्यादीहरूको पनि छ । जस्तैः- ऐतिहसिक विहार भएका बहाः क्षेत्र पनि सम्पदा हुन् । त्यस बहाःलाई जोगाउन बहाः खाली गराउन लगाएको छैन । त्यस सम्पदाको संरक्षणलाई भौतिक संरचना एकल मात्र नभएर त्यहाँका बसोबासीहरू सहितको परिकल्पना गरिएको छ । तसर्थ **सतःछेँ**को सम्पदा जोगाउन बसोबासी जुगि जातको परिवारलाई विस्थापित गर्नुपर्छ, निम्ट्याउन पार्नुपर्छ, हटाउनु पर्छ भन्ने मान्यता जातिय विभेदको उच्चतम् पराकाष्ठा हो ।

ऐतिहासिक नेवाः बस्तीका कति घरआवास मौलिक शैलीमा रहेका छन् ? अरू जातका मानिसहरूले ऐतिहासिक नेवाः बस्ती भित्र आधुनिक शैलीको घर निर्माण गरेका छन् कि छैनन् ? उनीको घर मल्ल कालीन समयमा दुई तल्ले थियो भने अहिले पनि दुई तल्ले नै राख्नुपर्ने प्रावधान छ कि छैन ? उनीहरूले आफ्नो घरलाई माटो-इँट्टाले नै बनाउनुपर्ने प्रावधान छ कि छैन ? कुनै जातलाई आफ्नो घर आफ्नो इच्छाले बनाउने स्वतन्त्रता हुने कुनै जातलाई बन्देज लगाउने कार्यमा आपत्ति छ । सम्पदा संरक्षणको यो असमान मापदण्ड जातिय विभेदको उपज हो । हुनेखानेहरूले ऐतिहासिक शहर भित्रै आधुनिक संरचना खडा गरेका छन् । उनीहरू आधुनिक घरको विलासितामा बस्छन् । जसरी उनीहरूले आफ्नो पुर्खाबाट हस्तान्तरण हुँदै आएको संरचनालाई समसामयिक जीवनानुकूल निर्माण तथा पुनर्निर्माण गरेका छन्, त्यही समान सुविधा हामी जुगि जातका मानिसले आफ्ना पुर्खाबाट हस्तान्तरण हुँदै आएको संरचनामा अपनाउन खोज्दा सम्पदा मासिन्छ भन्नु पूर्णतः दोगलापन तथा जातिभेदी मानसिकताको परिणाम हो ।

यल लाय्कू (पाटन दरबार) क्षेत्रमा **मनि गनेघः (मणि गणेश)** छेवैको एउटा **सतःछेँ**मा जुगि जातको बसोबास थियो । सम्पदा संरक्षणको नाममा उनीहरूलाई हटाएर भौतिक संरचनाको मात्र संरक्षण गरियो । अहिले त्यहाँ पर्यटक प्रहरी पोष्ट राखिएको छ । पुख्यैंली बसोबास रहेको जुगि जातको बसोबासले निरन्तरता पाउँदा सम्पदा संरक्षण हुन नसक्ने, **सतःछेँ** जस्तो

संरचनाको इतिहास नै जुगि जातसँग जोडिएको अवस्थामा उनीहरूलाई सम्पदा संरक्षणको बाधक मान्ने र प्रहरी पोष्ट राख्दा सम्पदा संरक्षण हुने, यसमा जातिभेदी मान्यता छर्लङ्ग देखिन्छ ।

सम्पदा संरक्षणकै जातिभेदी अभ्यासमा एउटा चर्चा गर्नुपर्दा **Kathmandu Valley Preservation Trust नामक** एक संस्थाले आफूहरू सम्पदा संरक्षणको लागि कार्यरत रहेको बताउँछन् । यल (पाटन) का विभिन्न स्थानहरूमा सरकारी निकायसँग **सतःछैं** पुनःनिर्माणमा उनीहरूको भूमिका रहिआएको छ । उनीहरूले आफ्नो वेबसाइटमा विभिन्न सतःछैंहरूको पुनःनिर्माणको चर्चा गर्दा त्यहाँका बासिन्दालाई ***"negligent owner", "लापरवाही हकदार"*** जस्ता शब्दहरूले सम्बोधन गरी दानवीयकरण गरिएको पाइन्छ ।[३५] [३६] जातिय सिमान्तिकरणमा परेका जुगि जातको आर्थिक अवस्था दुर्बल छ । आर्थिक अवस्थाका कारण आफूले चाहेर पनि आफू बसिआएको घर पुनःनिर्माण गर्न नसक्ने बाध्यताको पीडा धेरैको छ । जीर्ण घरमा बस्ने कसको रहर होला ? तर यसरी सम्पदा संरक्षणका नाममा सिमान्तकृत वर्गको दानवीयकरण गरी exploitation of vulnerability गर्नू कहाँ सम्मको प्रताडना हो ।

जातिय सिमान्तिकरणमा परेको जुगि जात आर्थिक रूपमा पछाडी परेका छन् । यसै कारण पनि कतिपय परिवारहरूले आफू बसिआएको **सतःछैं** जीर्ण अवस्थामा भए पनि पुनःनिर्माण गर्न सकेका छैनन् । यसैलाई आधार मानेर सरकारले हामीलाई ***"वास्ता गरेनन्, लापरवाही गर्यो"*** भन्ने लाञ्छना लगाई हामीलाई हटाएर कब्जा जमाउनु पर्छ भन्ने सोच राख्ने हो भने भूकम्पका कारणले जीर्ण भई पुनःनिर्माण गर्न असमर्थ रहेका सबै नेपाली परिवारहरूको घर सबै सरकारले खोस्न जानुपर्ने हो ।

अतः सम्पदा संरक्षणको कार्यमा सामाजिक न्यायलाई जोडएन भने यसले सम्पदा संरक्षणका नाउँमा जातिय उत्पीडनलाई थप सब्बलिकरण गर्दछ एवं ऐतिहासिक विभेदले निरन्तरता पाइरहन्छ ।

स्वामित्व नै समाधान

जुगि जातको **सतःछैं**मा बसोबासको प्रश्नमा भोगाधिकार मात्र सुनिश्चित हुनु पर्याप्त छैन, होइन । भोगाधिकार मात्र सुनिश्चित गरेर बसोबास मात्र गर्न पाउनाले हाम्रो जातको सम्पत्तिको हकमा असमान अवस्थाले निरन्तरता पाइरहन्छ । भोगाधिकार मात्र सुनिश्चित भएमा अरू जातले जस्तै आफ्नो पुर्खौली सम्पत्तिमा बसोबास बाहेक अन्य कुनै अधिकार उपभोग गर्न पाउँदैन । फलतः

[35] https://danam.cats.uni-heidelberg.de/report/28f77756-69bc-11ea-8083-0242ac130006?fbclid=IwAR3guCAbjqoR7aBLz1AF3io5gKCJ32wzhNCBYjunp3fVGMUtyjpq94Hfe3Q

[36] https://www.asianart.com/kvpt/page8.html

नीज परिवारहरूले व्यवसाय दर्ता गर्न चाहेमा, संस्था दर्ता गर्न चाहेमा, विद्युत जडान गर्न चाहेमा, टेलिफोन लाइन जडान गर्न चाहेमा, पानीको लाइन चाहिएमा, बित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन चाहेमा लगायत घरजग्गाको स्वामित्वसँग सम्बन्धित सबै हक अधिकारबाट वञ्चित भई अरू नागरिक सरह स्वच्छन्द जीवन निर्वाह गर्न पाउँदैनन् । तसर्थ ती **सतःछेँ**हरूमा हाम्रै जातको स्वामित्व हुनुपर्छ ।

विकल्प एउटा विकल्प हुँदैन

आफ्नो बसोबास हुँदै आएको **सतःछेँ**बाट अन्यत्र वैकल्पिक व्यवस्था गर्नु विकल्प होइन । घरको विकल्प भवन हुन सक्दैन। सम्पदा भनेको भौतिक संरचना मात्र होइन । त्यस भौतिक संरचनासँग जोडिएका इतिहास, संस्कृति, रीतिरिवास एवं त्यससँग सम्बन्धित मानिसहरू पनि हुन् । **सतः (सत्तल)** मूर्त सम्पदा हो भने प्राचीन कालदेखि त्यहाँ बसोबास गरिआएका **जुगि जात**का मानिस अमूर्त सम्पदा हुन् । अमूर्त सम्पदा बिना मूर्त सम्पदाको मात्र रक्षा हुन सक्दैन । यो भनेको सबै ऐतिहासिक नेवाः बस्तीबाट मानव बसोबास हटाएर सबै संरचना मात्र जोगाएर राख्नु सरह हुन्छ । जुगि जातको परिवार हटाएर **सतःछेँ**लाई मात्र एउटा आत्माविहीन शरीरजस्तै ठड्याइएमा त्यस **सतःछेँ**को महत्व नै हराउँछ । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूको महत्व यहाँका संरचना मात्रले नभएर त्यस संरचनाको अभिन्न अंग भई पुर्खौंदेखि बसिआएका मानिस पनि हुन् । यहाँ वर्षभरि चलायमान रहने अनेकौं मानवीय गतिविधिले संस्कृति, सभ्यता र सम्पदा जीवित राख्ने हो । जुगि जातको बास रहेको **सतःछेँ**को सम्पदालाई जोगाउन भने हामीलाई हटाउनै पर्ने मानसिकता जातिय विभेदकै मानसिकता हो । तसर्थ **सतःछेँ**को इतिहास पुर्खौंदेखि बसोबास गर्ने जुगि परिवारलाई सम्पदा संरक्षणको अभिन्न अङ्ग नमान्दा त्यस्ता **सतःछेँ**को अमूर्त सम्पदा नै लोप हुने अवस्थामा छ । यसरी राज्यले **सतःछेँ**हरू आफ्नो नाममा गर्दै जाने तथा जुगि जातको परिवारलाई हटाउँदै जाने हो भने ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूबाट जुगि जातको अस्तित्व नै नामेट हुन्छ, पूर्णतः पलायन हुन्छ, निम्ट्यान्न हुन्छ । ऐतिहासिक बस्तीहरूबाट जुगि जातको नामोनिशान नै मेटिन्छ । यस्तो कार्यलाई **जातिय सफाया (caste cleansing)** को कार्य समेत भन्न सकिन्छ ।

अध्ययनको आवश्यकता

राज्यले अहिले सम्म यो विषयमा गम्भीर चासो देखाएर अध्ययन गरेको अवस्था छैन । आजको मितिमा जुगि जात समुदायका मानिसहरूको अवस्था केकस्तो छ भन्ने विषयमा अध्ययन अनुसन्धान हुनुपर्छ । यसमा सम्बन्धित जनसमुदायको प्रतिनिधित्व एवं अर्थपूर्ण सहभागिता रहने

गरी विशेषज्ञ समेत संलग्न रहेको समिति गठन हुनुपर्छ । त्यसरी समितिबाट भएको अध्ययन अनुसन्धानले यस समस्याको व्यापकता तथा प्रभावलाई गहन रूपले बुझ्नलाई मद्दत गर्दछ ।

मागदाबि

(क) ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूमा अवस्थित **"पाटी"** भनि दर्ता भएका संरचनाहरू कुन वास्तविक **"फल्चा (पाटी)"** हो र कुन **"सतःछेँ (सत्तलघर)"** हो भन्ने यकीन गरी तिनलाई खुट्याउने कार्य गर्नुपर्छ ।

(ख) त्यसरी खुट्याइसकेपछी **"फल्चा (पाटी)"** का रूपमा दर्ता भएको देखिएका **"सतःछेँ (सत्तलघर)"** को हकमा लागू हुने गरी सो दर्ता बदर गर्नुपर्छ ।

(ग) अब उपरान्त यसरी **"सतःछेँ (सत्तलघर)"** लाई **"फल्चा (पाटी)"** का रूपमा दर्ता गर्ने कार्य रोक्नुपर्छ ।

(घ) **सतःछेँ (सत्तलघर)** लाई कैफियतमा **"सतःछेँ"** जनाई **घरजग्गा**का रूपमा दर्ता गर्नुपर्छ ।

(ङ) **सतःछेँ (सत्तलघर)** लाई सरकारको तथा कुनै गुथि (गुठी) को नाउँमा दर्ता कायम गरिएको अवस्थामा सो दर्तालाई बदर गर्नुपर्छ ।

(च) आवश्यक एवं उचित मापदण्ड तथा प्रावधान निर्माण गरी गराई ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूमा अवस्थित **सतःछेँ (सत्तलघर)** हरूमा ऐतिहासिक, परम्परागत तथा पुस्तौनी रूपले बसोबास गर्दै आएका नेवाः जाति भित्रको **जुगि जात**का परिवारलाई आफ्नो बसोबास रहिआएको **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा आफ्नै दर्ता हक कायम गराउनु पर्छ ।

(छ) यसरी मापदण्ड तथा प्रावधान सुनिश्चित नभएसम्मका लागि **जुगि जात**का परिवारहरू लाई आफ्नो पुख्यौंली, पुस्तौनी र/वा परम्परागत बसोबासको **सतःछेँ (सत्तलघर)** बाट उनीहरूको बसोबास हटाउने, उनीहरूलाई त्यहाँबाट विस्थापित गर्ने एवं बेदखल विच्छेद गर्ने प्रकृतिको कुनै पनि कार्य गर्नुहुँदैन ।

(ज) यसमा हाल बसोबास रहेका परिवारलाई मात्र नभएर विस्थापित भइसकेका परिवारलाई पनि फर्केर आउन सक्ने गरी यसमा समावेश गर्नुपर्छ ।

(झ) विस्थापित भइसकेका परिवार फर्केर आउन सक्ने सम्भावना नै नरहेको वा असम्भव भइसकेको अपवादात्मक अवस्थाको हकमा उनीहरूलाई अन्यत्र तर सकेसम्म आफ्नो पुख्यौंली थलो निकट स्थायी बसोबासको प्रबन्ध गर्नुपर्छ ।

(ञ) सो अवस्थामा त्यसरी फर्कन असम्भव अवस्थामा उक्त स्थानमा जुगि जातको अस्तित्व तथा बसाइँको इतिहास नमेटिने गरी, त्यसको उचित सम्मान हुने गरी कुनै स्वरूपमा दस्तावेजिकरण वा अभिलेखिकरण हुनुपर्छ ।

(ट) ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूको पृथक संरचना, पृथक वास्तुकलात्मक बनोट, पृथक बनोट, पृथक ऐतिहासिक, पुरातात्विक, सांस्कृतिक, परम्परागत, धार्मिक व्यवस्था एवं यहाँको पृथक सामाजिक यथार्थ लगायतका पृथकतालाई केन्द्रमा राखी यसको मौलिकता, ऐतिहासिकता तथा सांस्कृतिक विशेषताको संरक्षण तथा संवर्द्धन हुनका साथै यहाँको पृथक सामाजिकताको सम्बोधन हुने गरी विशेष कानून तर्जुमा हुनुपर्छ ।

मिति नेपाल संवत् ११४३ साल यंला महिना २३ गते आइतबार ।
तिथि नेपाल संवत् ११४३ साल गुंला महिना गाः (कृष्ण पक्ष) झिन्छमिला (एकादशी) आइतबार ।

***